

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΟΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΜΟΙΡΟΛΟΓΙΑ ΑΠΟ ΧΩΡΙΑ ΤΩΝ ΓΡΕΒΕΝΩΝ
ΠΟΥ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΑ ΚΑΙ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΑ ΤΟ 2008-2009
(Ιστορία βιντεοσκόπησης και μαγνητοφώνησης)

Κατά την περίοδο 1981 - 2000 κατέγραψα τα μοιρολόγια Γρεβενών, παράλληλα με τη συγκέντρωσή τους στο πανελλήνιο και σε περιοχές όπου υπάρχουν κοιτίδες του ελληνισμού: στην Κάτω Ιταλία, στην Μαριούπολη της Ουκρανίας. Επισκέφτηκα την Κύπρο για τον ίδιο σκοπό. Στο νομό Γρεβενών κατέγραψα μοιρολογίστρες και μοιρολογητές 25 περίπου χωριών που αντιπροσωπεύουν σήμερα όλους τους δήμους.

Μοιρολογίστρα από τη Σαρακήνα Γρεβενών. Νοέμβριος 2008

Στον 1ο τόμο του βιβλίου (κυκλοφόρησαν ως σήμερα δύο) με τον τίτλο «*Το ελληνικό μοιρολόγι*» έχω δημοσιεύσει 178 μοιρολόγια των Γρεβενών, περισσότερα από τα μοιρολόγια (από όλη την Ελλάδα) που δημοσίευσε ο Άγις Θέρος στην δίτομη έκδοσή του «*Τα τραγούδια των Ελλήνων*». Στη διάθεσή μου τώρα έχω 510 μοιρολόγια από το νομό Γρεβενών.

Με τον καιρό ένωσα την ανάγκη απαθανάτισης μοιρολογιστριών για σήμερα, για αύριο και για το μακρινό μεθαύριο, όταν το παραδοσιακό μοιρολόγημα θα αποτελεί πια μουσειακό παρελθόν. Η βιντεοσκόπηση προσώπων, φωνών και ζωντανής έκφρασης την ώρα του μοιρολογήματος θα θυμίζει στις επόμενες γενιές με τί στίχους, με τί μουσικούς σκοπούς, με τί συμπεριφορές ξεπροβοδούσαν τους νεκρούς οι προηγούμενες (συχνά και πολύ μακρινές) γενιές για το αιώνιο Τίποτα, όπως λέει μοιρολόι των Ινδιάνων. Τα ίδια επαναλαμβάνουν και σημερινές μοιρολογίστρες μας. Η διάσωσή τους, κατά το παραδοσιακό μοιρολόγημα, σε παραδοσιακή κηδεία και μνημόσυνο, η ιστορική μνήμη των οποίων φτάνει ως την εποχή του Ομήρου, συνεχίζει να με απασχολεί, ώστε να το θεωρώ πρώτη προτεραιότητα.

Το παραδοσιακό χωριό δεν υπάρχει. Οι άνθρωποι που πρόλαβαν να ζήσουν και να θυμούνται καλά αυτό το καθαρά αγροτικό χωριό, ζουν τα τελευταία τους χρόνια. Το ίδιο και η αυθεντική τέλεση κηδείας και μνημόσυνου στα χωριά που δεν είναι όπως πριν. Υπάρχει όμως ακόμα η 97χρονη κ. Ιωάννα Σουμπούκα στην Παλιουριά Γρεβενών που μοιρολόγησε στις 15 Νοεμβρίου 2008 την 83χρονη αδερφή της Ουρανία Παλκάνη στο μνημόσυνο του 40μερου στο νεκροταφείο του χωριού. Από τον τάφο τής αδερφής έφυγε τελευταία. Πριν φύγει, γύρισε προς τη μεριά τής μακαρίτισσας και είπε: «*Αιντε, αδερφή, καλή αντάμωση*». Την παρακαλέσαμε να πει ένα μοιρολόγι στο σπίτι τής αδερφής μετά το μνημόσυνο. «*Ποιον να μοιρολογήσω; Δεν υπάρχει νεκρός μπροστά μου. Εκείνη είναι στο νεκροταφείο. Τη μοιρολόγησα*», απάντησε. Αυτή η γριά θυμάται καλά το παραδοσιακό χωριό, το μοιρολόγι και τον τρόπο μοιρολογήματος. Χαίρομαι που ήδη την έχω σώσει: την ίδια τη μορφή, τα νεκρικά τραγούδια της, τη φωνή και τις εκφράσεις του προσώπου της, τις κινήσεις όλου του σώματός της. Δίπλα στο μνήμα τής αδερφής της. Στον οικείο χώρο με τα πατροπαράδοτα ήθη και έθιμα τής τέλεσης του μνημόσυνου, την ώρα του μνημόσυνου.

Αυτές τις σκέψεις και τα σχέδιά μου μοιράστηκα εδώ και πολύ καιρό, με την κ. Ελπίδα Σκούφαλου, όταν με πρωτοεπισκέφτηκε με τη φίλη της Μιράντα Τερζοπούλου στο σπίτι μου, στην Πεδινή Ιωαννίνων και γνωριστήκαμε. Είναι

σκηνοθέτρια θεάτρου, ηθοποίος, καμεραμάν που έχει το ίδιο με μένα 'κουσουρί': να θέλει να σώσει ότι μπορεί ακόμα από την παράδοση του τόπου μας, με τα εργαλεία που έχει στη διάθεσή της – τις δυο κάμερες: τη σταθερή και την κινητή. Και με τη δική της ματιά: σημαντικότερο κι αυτό.

Το αρχικό σχέδιό μου άρχισε να αποκτά σάρκα και οστά χωρίς biasύνη και αυτοσχεδιασμούς τής τελευταίας στιγμής: μεθοδικά και με συγκεκριμένο στόχο. Από τα Γιάννενα κατέβηκα (μάλλον ανέβηκα) στα Γρεβενά, όπου είχα κανονίσει συνάντηση γνωριμίας με το δήμαρχο Χασίων κ. Ανδρέα Νάξο: πολύ φιλικός, άμεσος, ευχάριστος, έτοιμος να βοηθήσει, αφού πειστεί για τη χρησιμότητα τής 'επιχείρησης'. Έτσι, τον Αύγουστο του 2006 κανονίσαμε συναντήσεις με τις γυναίκες που θα μοιρολογούσαν από την Τρικοκκιά, το Τριφύλλι και το Καρπερό. Μίλησα με τις ίδιες και συμφώνησαν. Το γοργόν και χάριν έχει: συνεννοούμαι με την κ. Ελπίδα Σκούφαλου και σε λίγο αρχίσαμε την επί τόπου βιντεοσκόπηση – στο νεκροταφείο και σε δυο εκκλησίες, η μία, η πιο παλιά και η πιο όμορφη, βρίσκεται στα σύνορα των τριών χωριών. Η συνάδελφός μου έφυγε πριν τελειώσουμε κι αναγκάστηκα να πάρω άλλον καμεραμάν από τα Γρεβενά για να τελειώσω τα προγραμματισμένα.

Τον Αύγουστο του 2008 ξανανέβηκα στα Γρεβενά και επισκέφτηκα τα χωριά Άγιοι Θεόδωροι, Φελλί, Αιμιλιανό, Μεσολούρι και Άγιο Γεώργιο. Μίλησα με τις γυναίκες και κανονίσαμε τις μέρες των εγγραφών. Τηλεφωνώ στην Αθήνα. Η Ελπίδα Σκούφαλου, περνάει από την Πεδινή Ιωαννίνων, με παίρνει και συνεχίζουμε την πορεία μας προς τα Γρεβενά. Τα πάντα είναι έτοιμα. Με τη βοήθεια του δασκάλου Λεωνίδα Λόλα έχουμε μια καλή βιντεοσκόπηση μοιρολογιστριών στους Αγίους Θεοδώρους από τα χωριά Διάκος, Ανδρακιά και Γεωργίτσα, στο παλιό νεκροταφείο του ανύπαρκτου σήμερα χωριού Μελίσσι: ακόμα πιο παλιά Πλέσια. Η Αρετή Παπανικολάου (το γένος Κλεισιάρη) προτείνει να πάμε στην Ανδρακιά, στο διπλανό χωριό, και να μοιρολογήσουν όλες μαζί τον αδερφό της Κλεισιάρη Βάιο του Σπύρου, που είχε σκοτωθεί πριν λίγο καιρό στη μεγάλη γέφυρα τής Εγνατίας που περνάει πάνω από τον ποταμό Βενέτικο. Λες κι ήταν απαραίτητο για να εκπληρωθεί η μακάβρια απαίτηση του στίχου από το δημοτικό μας τραγούδι:

Α δε στοιχειώσ'τε άνθρωπο, γιοφύρι δε στεριώνει

Το μοιρολόγημα ήταν το καλύτερο της ημέρας: η αδερφή μοιρολόγησε στο φυσικό χώρο, νιώθοντας την παρουσία και την ανάγκη για μνήμη του αγαπημένου αδερφού. Η γυναίκα από την Ανδρακιά παρακάλεσε να καταγράψουμε και δεύτερο μοιρολόγι στο μνήμα του 97χρονου πατέρα της, λίγα βήματα πιο

πάνω. Συμφωνήσαμε, αλλά την ώρα της βιντεοσκόπησης συνέβη κάτι το πρωτάκουστο στα 28 μου χρόνια συγκέντρωσης μοιρολογιών: στο νεκροταφείο μπήκε η χήρα τού μακαρίτη και ο γιος της, ένας γεροδεμένος παίδαρος, αστυνομικός στις φυλακές Γρεβενών. Η μητέρα έκλαιγε τον άντρα της κι ο γιος απειλητικά άρχισε να κινείται εναντίον μας: «Θα σπάσω τα μηχανήματά σας κι εσάς θα σας διώξω κακήν κακώς από δω μέσα. Από ποιον πήρατε άδεια για να μοιρολογήσετε τον πατέρα μου»; Οι απειλές και το θρισίδι έπαιρναν κι έδιναν. Η κ. Σκούφαλου, κατατρομαγμένη μαζί με τις γυναίκες και τον δάσκαλο από τους Αγίους Θεοδώρους, Λεωνίδα Λόλα, βγήκαν έξω από το νεκροταφείο. Έμεινα μόνος μου. Ο παίδαρος ούρλιαζε με απειλές. Κάτι πήγα να του πω, αλλά πού! Ο φύλακας κουρδιζόταν όλο και πιο πολύ. Τότε έμπηξα κι εγώ τις φωνές. Ξαφνικά σώπασε. Η μάνα που συνέχιζε να δρηνεί, πεσμένη στα γόνατα μπροστά στο μνήμα τού συζύγου, σήκωσε το κεφάλι και είπε: «*Ηρέμησε λίγο, άκουσε και τον άνθρωπο τί σου λέει*». Σώπασε για λίγο και επανήλθε δριμύτερος. Πρόλαβα μόνο να του πω: «*Για να μοιρολογήσει η αδερφή τον αδερφό, δεν ζητάει από κανέναν άδεια. Ακούει μόνο τις προσταγές τού αίματος. Και τού χρέους. Κατά τα άλλα: εγώ πρότεινα στη θεία σου να τηλεφωνήσει στη μάνα σου, όχι για να ζητήσει άδεια, αλλά για να την παρακαλέσει να ρθει και κείνη και να μοιρολογήσουν μαζί τον άνθρωπό τους. Εκείνη όμως αρνήθηκε, λέγοντας: η νύφη μου δεν αντέχει, πέφτει κάτω, χάνει τις αισθήσεις της και χτυπιέται. Δεν θα τη θάλω σε ταλαιπωρία. Αυτά για την ιστορία*». Όχι, δεν ησύχασε: με το τέλος της 'απολογίας' φώναζε και απειλούσε. Η εξουσία σε όλο το μεγαλείο της!

Σε λίγο καιρό με καλούν στην αστυνομία για να δώσω κατάθεση: ο φύλακας είχε κάνει μήνυση εναντίον εμού και του κ. Λόλα, με τον οποίο είχε «δοσοληψίες». Ανέλαβα την ευθύνη εγώ. Δεν ξέρω αν τελειώσαμε.

Την άλλη μέρα, Κυριακή, έπρεπε να βιντεοσκοπήσουμε τις μοιρολογίστρες στο Μεσολούρι, ενώ τη Δευτέρα στον Άγιο Γεώργιο. Η κ. Σκούφαλου, που δεν είχε συνέλθει από το επεισόδιο, ήταν αμετακίνητη: «*Φεύγω για την Αθήνα*». Καμιά παράκλησή μου δεν μπόρεσε να τη συνεφέρει. Αμάξι δεν είχα για να νοικιάσω καμεραμάν στα Γρεβενά και να συνεχίσω τη δουλειά μου: στο Μεσολούρι και τον Άγιο Γεώργιο. Εξάλλου, ήταν και Κυριακή. Πήρα τηλέφωνο στα χωριά και δεν τους είπα την αλήθεια: «*Χάλασε η μια από τις δυο κάμερες*», είπα. Και φύγαμε για την Πεδινή Ιωαννίνων. Είπαμε ότι είχαμε να πούμε και χωρίσαμε σα να μη συνέβη τίποτα: την ανάγκη φιλοτιμίαν ποιούμενοι. Αλλά το Μεσολούρι το έχασα μια για πάντα. Μια απώλεια και μια αποτυχία.

Νοέμβριο του 2008 ξαναεβαίνω στα Γρεβενά. Στο γραφείο τού Προϊστάμενου τής Κεντρικής Βιβλιοθήκης κ. Σίμου Ζαγκανίκα, ανθρώπου με γνώ-

Από αριστερά: Στέλιος Κωτίκας, Γιώργος Σεβίλογλου, Γιάννης Μότσιοι, Σίμος Ζαγκανίκας, Θωμάς Παπαθανασίου, Τάκης Μπουκάλης.

σεις, με ήθος και με ετοιμότητα να συνδράμει το κατά δύναμη, συναντώ διαδοχικά τους κκ. Θωμά Παπαθανασίου από τον Ταξιάρχη, Τάκη Μπουκάλη από τη Σαρακήνα και επικοινωνώ τηλεφωνικά με τον Στέλιο Κωτίκα από τον Άγιο Γεώργιο. Όλοι Υπεύθυνοι Πολιτιστικών Συλλόγων, με πείρα και με πλήρη επίγνωση για την αναγκαιότητα τής κοινής πια υπόθεσης. Στη συζήτηση βρίσκεται ο κ. Γιώργος Σεβίλογλου, απόστρατος αντισυνταγματάρχης από την Παλιουριά Γρεβενών με σημαντικές δραστηριότητες στα πολιτιστικά του νομού κι ακούει την κουβέντα μας. Αποτείνεται σε μένα: «Θέλετε να γυρίσετε καλά μοιρολόγια σε μνημόσυνο;». «Αν θέλω, λέει! Πρώτη προτεραιότητα. Για να κυριολεκτήσω, δεύτερη». «Και η πρώτη;» «Μοιρολόγια σε κηδεία». «Καταλαβαίνω πολύ καλά. Θα το κάνουμε κι αυτό». Βγάζει το κινητό του κι ακούω: «Παναγιώτα! Τα μοιρολόγια στην κηδεία τής μάνας σου ήταν καλά. Έτσι δεν είναι;» Δεν άκουσα την απάντηση, αλλά ο κ. Σεβίλογλου συνεχίζει: «Ε, τότε θα τα επαναλάβουμε στο μνημόσυνο, στα 40μερα. Πάρε και τον κ. Μότσιο να γνωριστείτε». Μιλήσαμε, συμφωνήσαμε. Θα περίμενα επιβεβαίωση από τις γυναίκες τού χωριού. Την πήρα.

Αλλά τρεις μέρες πριν τη συμφωνημένη μέρα μού ξανατηλεφωνεί ο αντισυνταγματάρχης: «Οι γυναίκες στην Παλιουριά αρνούνται να μοιρολογήσουν. Ντρέπονται.». Κοιμόμουν και με ξύπνησε. «Από το λαιμό δεν θα τις πιάσουμε. Αν ντρέπονται...». Γύρισα στη άλλη μεριά. Αλλά πού να με πιάσει ύπνος! Σηκώνομαι στα γρήγορα, ρίχνω δυο χούφτες νερό στο πρόσωπο για να ξυπνήσω καλλίτερα, ντύνομαι και παίρνω τηλέφωνο: «Κύριε Σεβίλογλου, σε τρεις - τρισήμισι ώρες θα βρίσκομαι στην Παλιουριά. Μπορείς να είσαι και συ;». «Ναι!» Όταν έφτασα στο καφενείο που είχαμε κανονίσει για τη συνάντηση, καμιά δε-

καριά άντρες ήταν έξω από το κέντρο και τρωγώπιναν, ενώ άλλες τόσες γυναίκες με περίμεναν στο εσωτερικό του. Μιλήσαμε, ξανασυμφωνήσαμε. Τώρα ντρέπονταν που με ξεσήκωσαν χωρίς λόγο.

Το ίδιο βράδυ ξεκίνησα για τη Σαρακήνα και στο σπίτι τού Τάκη Μπουκάλη βρήκα δυο γυναίκες που θα μοιρολογούσαν στο μνημόσυνο τού πατέρα, Κώστα Μπουκάλη. Ο Τάκης μού είπε ότι δεν προετοίμασε τις γυναίκες κι ότι πρέπει να αναβάλουμε την καταγραφή για άλλη φορά. Πέμπτη και Παρασκευή επισκέφτηκα τα χωριά Άγιος Γεώργιος και Ταξιάρχης, προετοιμάζοντας το έδαφος για τις βιντεοσκοπήσεις τής Κυριακής. Στον Ταξιάρχη οι γυναίκες ήταν πολλές – 16. Τις χώρισα σε τρεις ομάδες, οι πρώτες δυο θα έλεγαν από δυο, ενώ η τρίτη (η καλύτερη σε φωνές) θα έλεγε τρία μοιρολόγια. Η συμφωνία μας: μία και μισή στον Άγιο Γεώργιο, τρεις και μισή στον Ταξιάρχη. Την Κυριακή:

Σάββατο, κατά τις τρεις το απόγευμα, έφτασε και η κ. Ελπίδα Σκούφαλου, κι αμέσως πήραμε το δρόμο για την Παλιουριά. Ψιλόβρεχε. Την ώρα τού γυρίσματος και παρά τις δικές μου χειρονομίες, η καμεραμάν διώχνει όλους που δεν μοιρολογούσαν. Ένα κανονικό μνημόσυνο το μετατρέψαμε σε στημένο γύρισμα. Στο δρόμο προς τη Σαρακήνα (για δεύτερη επιβεβαίωση) μιλήσαμε για το αδιόρθωτο λάθος, και τα βρήκαμε.

Κυριακή πρωί, μετά τη λειτουργία, η βιντεοσκόπηση πήγε περίφημα, παρά τις επιφυλάξεις των τοπικών παραγόντων: το απροετοίμαστο έχει τη χάρη του – τη φυσιολογική ροή των πραγμάτων. Δυο κοριτσόπουλα φορούσαν χρωματιστά μπουφάν κι έτρεχαν αριστερά-δεξιά. Άντρες και γυναίκες που δεν μοιρολογούσαν, πηγαينوέρχονταν, όπως σε κανονικό μνημόσυνο. Άρχισε ο παππάς την επιμνημόσυνη δέηση κι αμέσως μετά οι μοιρολογίστρες.

Μία και είκοσι βρισκόμασταν στον Άγιο Γεώργιο. Οι δυο γυναίκες περίμεναν για το μοιρολόγημα στο σπίτι τού φίλου μου Στέλιου Κωτίτσα. Κι εδώ καλά πήγαμε. Στην καθορισμένη ώρα βρισκόμασταν στον Ταξιάρχη: ρολόι καλό να ήταν, δεν θα πήγαινε τόσο καλά, στην ώρα της και ποιοτική η καταγραφή. Μοιρολόγησε και η Πρόεδρος τού χωριού.

Κουρασμένοι και σφόδρα ικανοποιημένοι επιστρέψαμε στα Γρεβενά με την πλούσια σοδειά. Η κ. Ελπίδα Σκούφαλου έφυγε για τον προορισμό της κι εγώ για το χωριό μου Δεσπότης (Σνίχοβο). Την άλλη μέρα έφυγα για την Πεδινή Ιωαννίνων. Έχω χάσει όμως το Μεσολούρι για πάντα.

Κάτι ακόμα σχετικό με τη βιντεοσκόπηση μοιρολογιών. Σε συνεννόηση με τον Πρόεδρο του χωριού Στρατίνιστα (Πωγωνίου), γνωστό εκδότη Βαγγέλη Λάζο, συμφωνήσαμε να καταγράψω σε βίντεο το μουσικό μοιρολόγημα, χωρίς λόγια και μόνο από οργανοπαίχτες. Τελείται στους τάφους νεκρών (συνήθως αυτών που πέθαναν τελευταία) πριν την έναρξη τού πανηγυριού στο χωριό. Τη-

λεφώνησα στην κ. Ελπίδα Σκούφαλου και μαζί πήγαμε στη Στρατινίστα. Είναι η πρώτη καταγραφή τού είδους και ευελπιστώ, εν καιρώ, τουλάχιστο να δευτερώσουμε την επιτυχία.

Με νέα σχέδια στο μυαλό μου πάω στο πανεπιστήμιο. Ζητούσα χώρο στην *Επετηρίδα* τού Τμήματος Φιλολογίας για δεύτερη δημοσίευση: τού κατάφρεσκου, ζεστού ακόμα, υλικού. Άρθρο μου με αναλύσεις ποιημάτων των Καβάφη, Βάρναλη και Εγγονόπουλου υπήρχε ήδη στην *Επετηρίδα* και μάλιστα είχα κάνει και την πρώτη διόρθωση. Βρίσκομαι στο γραφείο του κ. Βαγγέλη Αποστολίδη, Προϊσταμένου του Τμήματος Δημοσιευμάτων. Του λέω τα νέα μου και την παράκληση. Τηλεφωνεί στον κ. Αλέξανδρο Αλεξάκη, υπεύθυνο ύλης για την *Επετηρίδα* και Διευθυντή του Τομέα ΜΝΕΦ, κι εκείνος λέει: «Χαρά μας και τιμή μας». Αμέσως μετά παίρνει το τυπογραφείο στην Αθήνα. Κάτι τού λέει ο κ. Παπαδάκης. Ο κ. Αποστολίδης διαφωνεί κι αντιπροτείνει: νέα σελιδοποίηση και τα μοιρολόγια θα μπουν στην αρχή τού τόμου, ο οποίος θα συνοδεύεται και με μοιρολόγια σε δίσκο. «Πρωτοτυπούμε πανελληνίως», συμπληρώνει. Έτσι βλέπω να πραγματοποιείται άλλο ένα όνειρό μου, μετά την έκδοση των δύο τόμων ελληνικών μοιρολογιών. Σειρά περιμένει ο τρίτος. Εκεί όμως που θα συναντήσω δυσκολίες είναι η χρηματοδότηση του DVD. Και τα λεφτά είναι κάμποσα: πέρα από τις πέντε επισκέψεις, μάς περιμένει το μοντάζ τής πολύωρης ύλης. Και πρέπει να μείνουν μόνο 40 λεπτά συν 15' για την παρουσίαση και τον σχολιασμό τους από μένα. Όταν πρωτοσυνάντησα το δήμαρχο Ηρακλειωτών κ. Θανάση Καραγιάννη, ζητώντας του βοήθεια για την πρώτη καταγραφή, μου το είπε ορδά κοφτά: «Λεφτά δεν έχω». «Για σήμερα δε ζητώ, του είπα. Την καταγραφή την κάνουμε χωρίς λεφτά. Οι καλύτερες όμως μοιρολογίστρες είναι από δεκαετίες πεθαμένες. Μαζί τους πήραν και τα ομορφότερα μοιρολόγια με την πανέμορφη εκτέλεσή τους από τις ίδιες. Βοηθήστε να σώσουμε, ότι παραμένει ακόμα ζωντανό και λειτουργεί», είπα. Κατά τη δεύτερη κουβέντα μας στο χωριό του, τον Άγιο Γεώργιο, σημείωσε: «Καταλαβαίνω το χρήσιμο και το ωφέλιμο τής δουλειάς σας. Μόλις τελειώσετε, θα πάμε μαζί στον Νομάρχη. Θα σε βοηθήσουμε».

Η κουβέντα με τον κ. Βαγγέλη Αποστολίδη μού δημιούργησε κατάσταση ευφορίας. Έβαλα μπρος την προετοιμασία τού δίσκου (CD). Επικοινωνήσα τηλεφωνικά, λίγο μετά και αυτοπροσώπως, με τους φίλους μου: Θωμά Παπαθανασίου, Στέλιο Κωτίτσα, Τάκη Μπουκάλη και Γιώργο Σεβίλογλου. Οι τρεις συμφώνησαν για καινούριες καταγραφές που θα συμπεριληφθούν στο δίσκο. Στην Παλιουριά είχαμε και πάλι πρόβλημα: αρνήθηκαν να ξαναμοιρολογήσουν. Ο καιρός δε με παίρνει: πρέπει να προλάβω την *Επετηρίδα*. Ξετρώπωσα παλιές

ηχογραφήσεις από τη 10ετία τού '80: οι φωνές και το μοιρολόγημα εκείνων των γυναικών καλές, καλύτερες – πιο κοντά στο χθες, στις αρχές τού προηγούμενου αιώνα. Αρχίζω το δίσκο με τη σειρά καταγραφής: Φροσύνη Μότσιου, Γιαννούλω Φιλιώτη, Βάια Αρμπάρα, Λέτσαινα (Θωμάη Πηγατσιώτη), χωριά γυναικών του χωριού μου: Ευγενία (Αβγένω) Μότσιου, Όλγα Οικονόμου (παππαδιά), Βασιλική Τελάκη, Θωμάη Πηγατσιώτη. Που και που με τη φλόγερρα του συνοδεύει ο Γιάννης Μήλιος. Ο Γιώργος Οικονόμου, παππάς, μοιρολογεί κι αυτός από κανέναν στίχο. Τα άλλα τρία είναι από τα χωριά Τρικοκκιά και Τριφύλλι που τα αφιερώνω στον ευφύεστατο μοναχό πάτερ Ιουστίνο, από τη Μονή Σίμωνος Πέτρα. Ξέρει αυτός γιατί. Τα υπόλοιπα μοιρολόγια θα είναι από τους νέους δίσκους.

Αυτή είναι η ιστορία τού δίσκου που έχει στη διάθεσή του ο αναγνώστης ετούτης τής *Επετηρίδας*. Όσο για το DVD, με συγκεντρωμένο το υλικό, θα χρειαστεί να πείσω τους τοπικούς άρχοντες ναβάλουν κάπως βαθιά το χέρι στην τσέπη τού προϋπολογισμού τού νομού. Αυτό που έκανε ήδη η Πρυτανεία του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Για τη μαγνητοφώνηση μοιρολογίων της περιοχής Γρεβενών. Ευχαριστώ θερμά.

Ως προς την πανελλήνια πρωτοτυπία τής *Επετηρίδας* με το δίσκο, θεωρώ ότι μεγάλης σημασίας είναι και μερικά μοιρολόγια με στίχους που τους συναντούμε για πρώτη φορά:

*Καρδιά με δεκαοχτώ κλειδιά που είσαι κλειδωμένη,
Και κείνος που σε κλειδώσε, είναι μακριά στα ξένα.
Πάει μακριά κι αλαργινά, κι αργάει όσο να έρθει.*

.....

Οι παρόμοιοι (νέοι) στίχοι είναι πολλοί. Με την καταγραφή των μοιρολογίων από την ανατολική πλευρά του Αλιάκμονα συμπληρώνω ένα κενό στο σώμα μοιρολογίων τής περιοχής.

Τελειώνω την εισαγωγή με μια παρατήρηση. Σε γραπτό μου έχω δημοσιεύσει, ότι στα μοιρολόγια η ξενιτιά έμμεσα, και σύμφωνα με τα συμφραζόμενα, ισοδυναμεί με το θάνατο. Η κι ακόμα: ο θάνατος (και το ξόδι) περιγράφεται σε μοιρολόγια με τη μορφή αποχώρησης για την ξενιτιά. Η απώλεια για το σπίτι – την οικογένεια προσλαμβάνεται ως παντοτινή. Και συχνά είναι. Οι νέοι ξενιτεμένοι συνήθως δεν επιστρέφουν στα χωριά και στην πατρίδα τους: παντρεύονται και

.....
 στην άκρ' απ' το μαντίλι γράφ' αντιλογιά:
 -Θέλεις, κόρη μ', παντρέψου, θέλεις καλογριά.
 Εγώ, κόρη μ', παντρεύτ'κα και γυναίκιασα,
 και πήρα μια μαίστρα, πρώτη μάγισσα.
 Μαγεύει τα ποτάμια και τις θάλασσες,
 εμάγεψε και μένα, δε μπορώ να ρδω.
 Όταν κινώ να έρδω, χιόνια και βροχή,
 κι όντας γυρίζω πίσω, ήλιος ξαστεριά.

ή και

παίρνω την πέτρα πεδερά, τη μαύρη γης γυναίκα.

Εντύπωση μού προκάλεσε το ρήμα 'γυναίκιασα'. Το ρήμα 'παντρεύομαι' παίρνει την λογική του διάσταση στη γλώσσα: 'Παντρεύεται' η γυναίκα, 'γυναικιάζει' ο άντρας. Συναντώ τη λέξη - ρήμα για πρώτη φορά.

Η Θωμαή Πηγατσιώτη, ο άντρας τής οποίας για πολλά χρόνια έλλειπε από το σπίτι (Ελασίτης, μαχητής τού ΔΣΕ, πολιτικός πρόσφυγας στην Τασκένδη του Ουζμπεκιστάν για καμιά δεκαριά χρόνια), ξέρει καλά τί λέει στο προσωπικό μοιρολόγι της που το σπρώχνει μεθοδικά και συνεχώς από το δραματικό στο τραγικό:

Η ξενιτιά κι ο χωρισμός, ο πόνος κι η αγάπη
 τα τέσσερα ζυγίστηκαν σε μια χρυσή παλάντζα,
 το ποιο θα βγει βαρύτερο.
 Η ξενιτιά βγήκε βαριά, βαρύτερ' από ν-όλα:
 Χωρίζ' η μάνα το παιδί και το παιδί τη μάνα,
 χωρίζει κι ένα αντρόγυνο, το πολυαγαπημένο.

Τη στιγμή τού μοιρολογήματος ο σύζυγος βρίσκεται δίπλα της και μάλιστα που και που μουρμουρίζει στίχους. Εκείνης η φωνή ραγίζει και σπάει. Δεν προσπαθεί να συγκρατήσει την περιπέτεια τής μνήμης της που δε λέει να ηρεμήσει (ή και δε μπορεί): με το ξαναζωντάνεμα μιας μακρινής μαύρης περιόδου που δεν λέει να φύγει απ' τη ζωή της και να απαλύνει κάπως την ψυχή. Βαριά τα τραύματά της, αγιάτρευτες οι ανοιχτές πληγές που αιμορροούν. Τα χαμένα χρόνια τής νιότης και τής ωριμότητας στη βασανισμένη ζωή της δεν ξεχνιούνται. Αυτή ήταν η Θωμαίτσα, όταν χώρισε με τον άντρα της, μαχητή του ΠΒΕ και πολιτικό πρόσφυγα: Τον καημό της, τελικά, τον πήρε μαζί της: στον κάτω

κόσμο, στη μαύρη γη. Τον άφησε όμως και σε μας: ζωντανή μαρτυρία τού τραγικού πόνου της που θα ζει και μετά από μας.

Αυτό παραμένει και στόχος μου: να σώσω ότι είναι ακόμα (και θα συνεχίσει να είναι) ζωντανό από την παράδοση τού τόπου μας. Και τις μορφές των ζωντανών φορέων της: τις πάνσοφες γριές με την ανδρωπιά, την ποιότητα των στίχων και με την καλοσύνη της μάνας, της συζύγου, της κόρης. Με τη γνώση και την επίγνωση των αξιών που κληρονόμησαν και τις αφήνουν με χαρά για τις επόμενες γενιές. Αφού πρώτα πεισθούν στην ειλικρίνεια τού δικού μας ενδιαφέροντος και τη σωστή διαχείριση των ίδιων αξιών.

Υ.Γ. Και η όρεξη να μη λείει να λιγοστέψει: με βάζει σε νέες περιπέτειες, αλλά όμορφες. Νοέμβριο του 2008 αντάμωσα πρώην φοιτητή μου και σήμερα ακριβό φίλο και συνεργάτη (για το 2009): Το Νίκο Βραζιτούλη. «Είσαι να βιντεοσκοπήσουμε βλάχικα μοιρολόγια; Ξέρω ότι μοιρολογούν στο χωριό σου Βοβούσα, στη Μηλιά Μετσόβου, στο Μέτσοβο. Με τον κ. Σεβίλογλου από τα Γρεβενά συμφωνήσαμε να καταγράψουμε ποντιακά μοιρολόγια. Από τα Γρεβενά και Γιάννενα. Λέω να ετοιμάσω ένα DVD με μοιρολόγια που συγκέντρωσα ως τώρα από τη περιοχή Γρεβενών, και να τα συμπληρώσω με βλάχικα και με πο-

ντιακά. Αν βρούμε και τσιγγάνικα...». Συμφωνήσαμε. Μόνο που πρέπει να ψάξω καμεραμάν. Ή, αν τα καταφέρουμε να πείσουμε τις αρχές που έχουν και τα γρόσια. Θα κάνω δυο χρούσεις: στο Νομάρχη Γρεβενών και στο Νομάρχη Ιωαννίνων. Θα τους ευαισθητοποιήσω; Ιδού το μεγάλο ερώτημα. Για τις σημερινές εξουσίες που έχουν τον παρά (κι οι παράδες πάντα συμβαδίζουν με τις εξουσίες: οικονομικές, πολιτικές και όποιες άλλες). Αισιοδοξώ. Δε μπορεί: θα κατανοήσουν την αξία και το αναγκαίο της διάσωσής τους σε DVD. Όσο δεν είναι ακόμα αργά.

Καλές γιορτές και χρόνια καλά. Σε όλους. Και πρώτ' απ' όλα στις Ελληνίδες γυναίκες μας που έφτιαξαν τόσο ποιητικούς στίχους και τους 'τραγουδούν' τόσο όμορφα, με τη λιτή, σε βάθος και ποιότητα, εκτέλεσή τους.

Θέλω να ευχαριστήσω θερμά: τις γυναίκες που μοιρολόγησαν τους δήμαρχους Χασίων κ. Ανδρέα Νάξο και Ηρακλειωτών κ. Θανάση Καραγιάννη: τον κ. Ζήση Μότσιο που ανέλαβε αφιλοκερδώς τη σύνδεση για την εικονογράφηση του εξώφυλλου (κουβερτούρας) της επετηρίδας: τον κ. Αλέξανδρο Αλεξάκη, Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Φιλολογίας του Π.Ι., Διευθυντή του Τομέα ΜΝΕΦ και της Επιτροπής έκδοσης τής Επιστημονικής Επετηρίδας ΔΩΔΩΝΗ (πρώην φοιτητή μου στο Πανεπιστήμιο Κρήτης): τον Πρόεδρο τού Τμήματος και Κοσμήτορα τής Φιλοσοφικής Σχολής Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Αθανάσιο Αγγέλου που στήριξαν την πρότασή μου για τη δημιουργία δίσκου με μοιρολόγια, κι αποτεινόμενοι με επίσημο έγγραφο στο Πρυτανικό Συμβούλιο του Π.Ι. έπεισαν για το χρήσιμο της έγκρισης του αντίστοιχου χρηματικού ποσού. Έτσι, πράγματι, θα πρωτοτυπήσουμε πανελληνίως: με τη δημοσίευση πρωτότυπου ανέκδοτου υλικού, αλλά ακόμα περισσότερο με το ότι το τεύχος θα συνοδεύεται με την εκτέλεση μοιρολογιών από γυναίκες της περιοχής που τραγούδησαν τα λυπητερά θρηνητικά τραγούδια τους το 1984, 1998, τον Αύγουστο και το Νοέμβρη του 2008, το Γενάρη του 2009.

Η Πρυτανεία του Π.Ι. ευαισθητοποιήθηκε κι ανταποκρίθηκε θετικά στην σύγχρονη απόδοση με ηλεκτρονικά μέσα τής ζωντανής ακόμα παράδοσης τού μοιρολογήματος. Τί θα πράξουν οι αρχές αυτοδιοίκησης των νομών Γρεβενών και Ιωαννίνων (νομαρχίες και δήμοι) σχετικά με την προσπάθειά μου για τη δημιουργία DVD της μιας ώρας; Αυτή η παράδοση έζησε, λειτούργησε κοινωνικά και αισθητικά χιλιάδες χρόνια, ενώ μαζί με την καταστροφή τού παραδοσιακού, καθαρά αγροτικού, χωριού ζει τα τελευταία χρόνια της η παραδοσιακή κηδεία με το κάποτε απαραίτητο μοιρολόγημα και τις μοιρολογίστρες να ξεπροβοδούν το νεκρό στο στερνό ταξίδι, θρηνώντας την οριστική έξοδό του από τον Πάνω Κόσμο με τόσο ποιητικούς στίχους και τρόπους. Το χρέος μου, θεωρώ, το έπραξα (και το πράττω) στο ακέραιο. Θέλω να πιστεύω ότι το ίδιο

θα κάμουν και οι εκλεγμένοι άρχοντες νομών και δήμων, ανταποκρινόμενοι στις προσδοκίες εκείνων που τους επέλεξαν στο τιμητικό αξίωμα.

25 Δεκεμβρίου 2008.
Ανήμερα των Χριστουγέννων.

Μαγνητοφωνημένα μοιρολόγια στο δίσκο (CD)
τής Επετηρίδας του Τμήματος Φιλολογίας του Π.Ι.

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΩΝ ΜΟΙΡΟΛΟΓΙΩΝ

Α'. Από παλαιότερη μαγνητοφώνηση:

Από το χωριό Δεσπότης (Σνίχθο):

1. Αν ήξερες, μανούλα μου, πότε θέλ' να πεθάνω
να στείλ'τς χαμπέρ' στην Καστοριά, να έρδουν οι μαστόροι,
να φκιάζουν το μνημούρι μου, να φκιάζουν το κιούρι.

Και στη δεξιά μου τη μεριά ν' αφήσουν παραθύρι
να ιδώ τον ήλιο που θα κρούει και που θα βασιλεύει,
να βλέπω τη μανούλα μου πως δά'ρχεται να κλαίει.

(Φροσύνη Μότσιου. 1984. Μοιρολογεί στα 75 χρόνια της χρόνια)

Παραλλαγές: α) να μπαίν' ο ήλιος το πρωί κι ήλιος το μεσημέρι
και μέσα στα μεσάνυχτα τ' άστρο με το φεγγάρι

β) να μπαίνει δρόσος το πρωί, ήλιος το μεσημέρι
και μέσα στα μεσάνυχτα να μπαίν' αφράτος μόσχος.

(Αλέξη Ι. Πουλιανού. Λαϊκά τραγούδια της Ικαρίας. Α., 1964, σ.σ. 115, 116)

2. - Μηλίτσα μ', πού είσαι στο γκρεμό κι είσαι γεμάτη μήλα,
τα μήλα σου τα ρέμπομαι και το γκρεμό φοβούμαι.

- Σαν τον φοβάσαι το γκρεμό, έλα 'π' το μονοπάτι.

Το μονοπάτι έπαιρνα, στο Παλιοκλήσι βγήκα.

Το Παλιοκλήσ' ήταν παλιό, τα μνήματα καινούρια

κι ένα μνημούρι πάτησα ανάμεσα στα μάτια,

κι αυτός αντιλόγηθε 'πό μέσ' από το μνήμα:

- Αν είσαι νιος, ας χαίρεσαι, παιδί, κι ας καμαρώνεις
ας είσαι κάνας γέροντας, ο χρόνος να μη σ' εύρη.

(Φροσύνη Μότσιου)

Ομοίωμα κεφαλής νεκρού από το θολωτό τάφο του Καμηλάρη. Κρήτη, 1650 π.χ.

Ομοίωμα κεφαλής νεκρού από το θολωτό τάφο του Καμηλάρη. Κρήτη, 1650 π.Χ.

Τη σχέση ανάμεσα στα αρχαιολογικά ευρήματα του 1650 π.χ. και τους στίχους μοιρολογίων τής εποχής μας ενισχύει και δεύτερο ομοίωμα κεφαλής: τού νεκρού και η 'φωλιά' που έχτισε το φίδι στα μαλλιά.

κι απάνω στο κεφάλι μας φκιάνουνε τη φωλιά τους
(Φροσύνη Μότσιου)

Ευφροσύνη Μότσιου. 1909-2008, φωτ. 1986.

3. Ποιος έχει πέτρινη καρδιά, μάτια να μη δακρύζουν
να πάει να πει τη μάνα μου να μη με περιμένει,
γιατί, μάνα μ', δεν έρχομαι, εγώ ειμαι σκοτωμένος
απάν' στις ράχες, στάι βουνά.

Πάνω στις ράχες, μάνα μου, στον Όλυμπο, εκεί μένω,
εκεί, μανούλα μ', κείτομαι σε μια μικρή διασέλα.
Στα τρία χρόνια, μάνα μου, πάρε παππά και έλα,
να μάσεις το κορμάκι μου σε μια μικρή κασέλα.
(Γιαννακούλη μου, γιατί με θάνεις στα δύσκολα;)
Και πάρε, μάνα μου, μαζί σ', παιδιά μου, την κασέλα,
να μ' έχεις, μάνα μου, ακοντά.

(Γιαννούλω Φιλιώτη, 1984. Μοιρολογεί στα 80 χρόνια της τον σκοτωμένο στον Εμφύλιο γιο της Κώστα Φιλιώτη). Και ενώ εκείνος σκοτώθηκε στα Χάσια, η μάνα του μεταφέρει συνειδητά στον Όλυμπο, τον χιλοτραγουδισμένο, κυρίως από τους αρματωλούς και τους κλέφτες κι από τους αντάρτες του ΕΛΑΣ. Έτσι δένει οργανικά ιστορικές και πολιτικές παραδόσεις στο δικό της μοιρολόγι).

Ένας αγιάτρευτος καημός γέννησε το τραγούδι – μοιρολόγι. Κι ένας άλλος, μπορεί και πιο μεγάλος, πιο μόνιμος τό 'φερε στο κασετόφώνό μου. Ο τριαδικός αριθμός ζητάει και τρίτον καημό: αυτός τον έβαλε σε τούτο το γραπτό και σε τούτο το δίσκο. Αέρας στα πανιά του, λοιπόν, και καλό ταξίδι μέσα στο χρόνο:

Μια από τις ομορφότερες φωνές που κατέγραψα στα 28 χρόνια των ασχολιών μου με τα μοιρολόγια, είναι αυτή της Βάιας Αρμπάρα, τότε 72 χρονών, χωριανή μου. Ζούσε στα Γρεβενά και δεν την είχα συμπεριλάβει στη 'χορωδία' των γυναικών που είχα συγκεντρώσει στο σπίτι του ξαδέρφου μου Παναγιώτη Φιλιώτη, γιου της Γιαννούλως, και γύρω από το αναμμένο τζάκι στο φιλόξενο σπίτι του μοιρολογούσαν, ενώ ο Γιάννης Μήλιος, ο μοναδικός τότε τσοπάνος με τα 150 γίδια, που και που τις συνόδευε με τη φλογέρα.

Με την Βάγια συναντηθήκαμε τυχαία στα Γρεβενά και με ρώτησε με απορία, με λύπη, αλλά και με προφανή επίγνωση της τραγουδιστικής αξίας της:

«Γιατί, Γιαννακούλη, δεν ήρθες και στο σπίτι μου, να γράψουμε μοιρολόγια;». «Θα ρθω, θεία Βάια». Και πήγα. Όταν άνοιξε το στόμα της κι άρχισε να μοιρολογεί, κατάλαβα τί θα έχανα (τί θα έχανε η ιστορία), αν δεν θα είχα καταγράψει τα δραμητικά, υπέροχα τραγουδημένα, άσματά της. Τί θησαυρούς κρύβει μια απλή, κατά τα άλλα σεμνή και παραμερισμένη, με δική της απόφαση και με τη βούλησή της να μοιρολογήσει, γυναίκα – χωριάτισσα! Τέλος τη ρώτησα: «Θεία Βάια, το μοιρολόγι – τραγούδι που μόλις τραγούδησες, δεν μου το είπαν οι γυναίκες του χωριού μας. Γιατί;» «Γιατί δεν το ξέρουν». «Κι εσύ από πού το έμαδες;» «Το 1929 ο Κώστας Σιταράς (Οικονόμου) έχτιζε σπίτι. Όταν οι μαστόροι άρχισαν να ανεβάζουν τη σκεπή, ένας απ' αυτούς καθόταν πάνω στον καβαλάρη της στέγης και τραγουδούσε αυτό το τραγούδι. Μου άρεσε πάρα πολύ και το έμαδα. Από τη μέση και παρακάτω το τραγουδούσα με κείνον. Από μέσα μου, βέβαια. Περίμενα να το ξανακούσω, αλλά δεν το ξαναείπε.»

Θα αποφύγω τον πειρασμό και δεν θα σχολιάσω το πώς μάθαιναν οι αγράμματοι άνθρωποι τού λαού μας, οι αγρότες μας, γυναίκες και άντρες, τα δημοτικά τους τραγούδια. Και τους χορούς. Και όλα τα είδη τής τέχνης και των καθημερινών ασχολιών τους. Αφήνω το θέμα για άλλη φορά.

Και το μοιρολόγι – τραγούδι μπήκε μόνιμα στο ρεπερτόριο της κ. Βάιας. Το ξανατραγουδά μετά από 55 χρόνια. Κι εγώ χαίρομαι που το καταγράφω. Είναι σα να συμπλήρωσε ένα κενό στη φωνή της (κι εγώ στη συλλογή μου). Σαν την πελεκημένη πέτρα που την άφησε επιτούτου ένας μάστορας, βλέποντας, ότι μόνον αυτή έλειπε από την λειτουργούσα κατασκευή. Για να αναδειχτεί περισσότερο η τελειότητα και το αξεπέραστο τής πανέμορφης οικοδομής.

Περνώ χαλινάρι στον ενδουσιασμό μου. Η φωνή μιλάει από μόνη της.

Βάια Αρμπάρα, 1984.

Ας την ακούσουμε:

4. Αιντε, ν-αφήνω γεια ψηλάι βουνά, αιντε και χαμπηλές ραχούλες.
 Μάνα μ', δεν μπορώ, μανούλα μ', δεν μπορώ, παιδί μ' τί να σου ειπώ;
 Αιντε, ν-αφήνω γεια, μάνα μ', τις έμορφες, αιντε, και γεια τις μαυρομά-,
 λε, τις μαυρομάτες.
 Μαύρος μ', δεν μπορώ, αιντε και γεια τις μαυρομάτες,
 παιδί μ' τί να σου ειπώ;
 Αιντε, ν-αφήνω γεια, μάνα μου, τ' αδέρφια μου,
 αιντε και γεια τις αδερφούλες μ', μανούλα μ', δεν μπορώ.
 Μάνα μ', δεν μπορώ, λέλε, μάνα μ', δεν μπορώ.
 Μάνα μ', δεν μπορώ, σύρε να φέρεις τόι γιατρό.
 Αιντε, ν-αφήνω την μανούλα μου, αιντε, τρία γυαλιά φαρμάκι,
 παιδί μ' τί να σου ειπώ;
 Μάνα μ', δεν μπορώ, λέλε, μάνα μ', δεν μπορώ.
 Μάνα μ', δεν μπορώ, παιδί μ', τί να σου ειπώ;
 Τό 'να να πίνεις, μάνα μ', το πρωί, τ' άλλο το μεσημέρι.
 Μάνα μ', δεν μπορώ.
 Αιντε, τ' άλλο το μεσημέρι, παιδί μ', τί να σου ειπώ.
 Αιντε, το τρίτο το φαρμακερό, ωχ το πίν'τς αργά το θράδου.
 Μάνα μ', δεν μπορώ, μάνα μ', δεν μπορώ, λέλε, μάνα μ', δεν μπορώ.
 Μάνα μ', δεν μπορώ, σύρε να φέρεις το γιατρό.
 Σύρε να φέρεις το γιατρό για να μου γειάνει τον καημό.

Σημ.: Επικοινωνήσα με τους γιους τής Β. Αμπάρα (τελευταία φορά, 1η Ιουνίου 2009, με τον Γιώργο Αμπάρα) με την παράκληση να μου δώσουν μια φωτογραφία καλύτερη από τούτη. Δεν αξιώθηκα να την πάρω. Κρίμα. Και είναι ότι σημαντικότερο έδωσε αυτή η οικογένεια σε ταλέντο και σε χρονική διάρκεια. Αναγκάστηκα να σκανάρω από παλαιότερο βιβλίο μου την ίδια, παλιά και όχι τόσο πετυχημένη, φωτογραφία μου.

5. Η ξενιτιά κι ο χωρισμός, ο πόνος κι η αγάπη
 τα τέσσερα ζυγίστηκαν σε μια χρυσή παλάντζα,
 το ποιο θα βγει βαρύτερο.
 Η ξενιτιά βγήκε βαριά, βαρύτερ' από ν-όλα:
 Χωρίζ' η μάνα το παιδί και το παιδί τη μάνα,
 χωρίζει κι ένα αντρόγυνο, το πολυαγαπημένο.

Το παραπάνω μοιρολόγι είναι της Λέτσαινας (Θωμαΐτσας Πηγατσιώτη).

Από το χωριό Τρικοκκιά:

*6. Με γέλασανε τάι πουλιά, της άνοιξης τ' αηδόνια
με γέλασαν και πού ειπανε.
Με γέλασαν και μού ειπανε ποτές και δεν πεθαίνω.
Βάνω φκιάνω το σπίτι μου ψηλότερο 'πό τ' άλλα,
σαράντα δυο πατώματα, κι εξήντα παραθύρια.
Στο παραθύρι κάδομαν τους κάμπους αγναντεύω.
Βλέπω τους κάμπους πράσινους, τη μαύρη γης γαλάζια.
Βλέπω το Χάρο πό 'ρχεται καβάλα στ' άλογό του.*

Και τ' άλογο του μαύριζε, γυάλιζε το σπαθί του.
 -Χάρε μ', αν ήρθες για καλό, να στολιστώ ν' αλλάξω,
 κι αν ήρθες, Χάρε μ', για κακό, ας είμαι κι ουδέ έτσι
 (ας είμαι κι όπως είμαι).

(Το ίδιο μοιρολόγι τραγούδησαν και οι: Θ. Πηγατσιώτη, Ευγ. Μότσιου, Ο. Οικονόμου, Β.Τελάκη από το χωριό Δεσπότης).

7. Βουλιόμαι μια, βουλιόμαι δυο, βολιόμαι τρεις και πέντε
 βολιούμαι να ξενιτευτώ πολύ μακριά στα ξένα.
 Ν-όσα βουνά κι αν έδιαβα, όλα τα παραγγέλνω:
 -Βουνά μ', να μη χιονίσετε, κάμποι μ', μην παχυνθείτε,
 ν-όσο να πάνω και να ρθω, και πίσω να γυρίσω.
 Όσο να πάω και να ρθω και πίσω να γυρίσω,
 βρίσκω τα χιόνια στάι βουνά, τα κρούσταλλα στους κάμπους,
 βρίσκω και την αγάπη μου στα μαύρα είν' ντυμένη.
 Στέκω, ν-ο μαύρος μ', τη ρωτώ.

Το 1983 τραγούδησαν οι γυναίκες: Περιστέρα Καλτσά (1902), Μαρία Νάζου (1911), Μαρία Σιούτα (1917), Ελένη Τσακνάκη (1917), Ελένη Κλιματσούδα (1918), Ιωάννα Ζιανού (1920), Βάγια Καρασιάδου (1922), Αικατερίνη Κλιματσούδα (1922), Αικατερίνη Τσακνάκη (1931), Κερασίνα Ζιανού (1937). (Χρόνος καταγραφής: 1983).

Το 2006 μοιρολόγησαν (ή ξαναμοιρολόγησαν) οι: Από αριστερά προς δεξιά: Πιινιάρα Βαία, Νάξου Ευθαλία, Καραδήμου Σταματίνα, Παππά Όλγα, Καραδήμου Κωσταντινιά, Τσακνάκη Κατερίνα, Κληματσούδα Κατερίνα.

Από το χωριό Τριφύλλι:

8. Καρδιά με δεκαοχτώ κλειδιά που σ' έχουν κλειδωμένη.
 Τα χέρια που σε κλείδωσαν είναι μακριά στα ξένα.
 Πάνε μακριά κι αλαργινά.
 Είναι μακριά κι αλαργινά, κι αργούν όσο να έρθουν.
 Τί να σου στείλω ξένη μου, ν' αυτού στα ξένα πού εισαι;
 Να στείλω μήλο σέπεται, κυδώνι μαραγκιάζει,
 να στείλω και βασιλικό, χωρίς νερό στεγνώνει,
 να στείλω και το δάκρυο μου σ' ένα ψιλό μαντίλι,
 το δάκρυό μ' ήταν καυτερό.
 Το δάκρυο μ' είναι καυτερό κι έκαψε το μαντίλι

Θέλω να επιστήσω την προσοχή των ακροατών που θα ακούσουν το ζωντανό ετούτο μοιρολόγημα από το δίσκο που συνοδεύει την *Επετηρίδα*: προτείνω να συνδέσουν τα «πεζά» κείμενα «προλόγου» και «επιλόγου» με τους εννιά 15σύλλαβους, τον πεζό σχολιασμό με την ποιητική έκφραση. Κι ο καθείς ας προσεγγίσει τον διάλογο γλώσσας, ύφους, ποιητικού και μουσικού ρυθμού με τη μονόσημη διάσταση του απλού καθημερινού λόγου και αποκλειστικά επικοινωνιακού χαρακτήρα.

Το 1983 τραγούδησαν οι: Βασιλική Ζιώγα 1909, Ιωάννα Μάνου 1909, Δήμητρα Νιάκου 1910, Ελένη Παππά 1914, Ευαγγελία Παππά και Αγγελική Λιάκου 1922, Πανάγιω Παππά 1927, Βάγια Παπά (κόρη της Βασιλικής Ζιώγα 1929), Αφροδίτη Παππά 1936, Ιωάννα Μουστακλή 1939, Καλλιόπη Λιάκου 1944, Ελένη Λιάκου 1951.

Το 2006, στο Τριφύλλι μοιρολόγησαν (μερικές και το 1983) οι (από αριστερά): Μπλάνα Ελένη, Παππά Παναγιώτα, Παππά Ευαγγελία, Ζιώγα Βάια, Συρτάρι Ασπασία.

Από τα χωριά: Διάκος, Γεωργίτσα, Ανθρακιά.

9. Ανάθεμα ποιος έλεγε τ' αδέρφια δεν πονιούνται.

Τ' αδέρφια σκίζουν τάι βουνά κι οι αδερφές τους κάμπους,

Πρώτη σειρά, από αριστερά: Κωνσταντινιά Παπαγεωργίου, Γεωργίτσα, 1940. - Βάια Γραβάνη, Διάκος, 1932. Δεύτερη σειρά: Αρετή Παπανικολάου, Ανθρακιά 1935. Ο Λεωνίδας Λόλας, δάσκαλος, 1950 που συγκέντρωσε τις γυναίκες.

κι η μάνα σκίζει θάλασσα, ώσπου να τ' ανταμώσει.
 Η Σαλαμπριά* κατέβασε με ήλιο με φεγγάρι.
 Φέρνει δεντρά, φέρνει κλαδιά, δέντρα ξεριζωμένα,
 φέρνει και μια γλυκομηλιά τα μήλα φορτωμένα
 κι απάνω στα κλωνάρια της δυο αδέρφι' αγκαλιασμένα.
 Ένας τον άλλο έλεγε, ένας τον άλλο λέει:
 - Κρατήσ' καλά, 'δερφούλη μου, να μην ξεχωριστούμε

* Σαλαμπριά: παλιότερη ονομασία του Πηγειού

Από το χωριό Κηπουριό:

Ένα μοιρολόγι που κατέγραψα σε μνημόσυνο. Να και η ιστορία του: από Γιάννενα πήγαινα για Γρεβενά. Περνώντας έξω από το χωριό Κηπουριό, άκουσα μοιρολόγια στο νεκροταφείο, δίπλα στο δρόμο. Άφησα το αυτοκίνητό μου κι ανέβηκα τη μικρή ανηφόρα με έτοιμο ('οπλισμένο') το μαγνητοφώνακι μου. Όταν πλησίασα, πάτησα το κουμπί κι άρχισα να μαγνητοφωνώ. Για το CD ξεχωρίζω μόνο ένα: ζωντανό ολοζώντανο. Μια πεθερά κλαίει, θέλω να πω οδύρεται, για τον πρόωρο θάνατο τής νύφης της. Μοιρολογούσε από καρδιάς, με όλη την ύπαρξή της την πολυαγαπημένη της νύφη: τη Ρόζα.

10. Πουλάκι είχα στο κλουβί και τό 'χα ημερωμένο,
 το τσίζα, το πότιζα μόσκο και καρυοφύλλι.
 Κι από τον μόσκο τον πολύ κι από το καρυοφύλλι,
 ξεσκανταλίστηκε το κλουβί κι έφυγε το πουλάκι.
 Κι η μάνα πάεινε 'πό κοντά με το κλουβί στο χέρι:
 -Γύρνα, βρε γύρνα, Ρόζα μου, κι έλα μες στο κλουβί σου,
 θα σε ταΐζω ζάχαρη, θα σε ποτίζω μέλι.
 -Δε θέλω εγώ τη ζάχαρη, δε θέλω εγώ το μέλι,
 θέλω την αρραβώνα μου να πάω ν' αρραβωνιάσω.

Μοιρολόγησαν οι: Ελισάβετ Ποράβου (1902), Παναγιώτα Γκιάτα (1907), Πελαγία Παπακώστα (1913) και άλλες γυναίκες του χωριού.

Μερικές μοιρολογίστρες διαφοροποιούν τη σειρά των στίχων, αλλά και λέξεων: το μοιρολόγημα παρουσιάζει εικόνα κατασκευής από το σύνολο μοιρολογιών με το ίδιο θέμα. Εννοείται ότι η κατάσταση δεν επέτρεπε πρόβες για να συμφωνήσουν

την τωρινή εκτέλεση σε όλα τα επίπεδα. Κι αυτό είναι ένα από τα συνηθισμένα παραδείγματα.

Και σε τούτο το μοιρολόγημα ιδιαίτερο νόημα ανακαλύπτω στο διάλογο ανάμεσα στις δυο φωνές και στα δυο ύφη, όταν ο πόνος εκφράζεται σε δυο διαφορετικές μορφές: στο γυμνό (αστόλιστο) του θρήνου, της σπαρακτικής οίμωγής και στη νηφαλιότητα και αιωνιότητα της υψηλής ποίησης με τον μουσικό σκοπό που λειτουργούν αισθητικά και ιδεολογικά χιλιάδες τώρα χρόνια μέσα από την παράδοση η οποία εκσυγχρονίζεται και ανανεώνεται συνεχώς, αλλά άκρως ανεπαισθήτως για τα χρονικά δεδομένα της μιας, των δύο, ακόμα και μερικών γενιών.

Από το χωριό Καλόχι:

*11. Κάτω στους κάμπους τους τρανούς, στα πράσινα λιβάδια
λύκος παιδάκι άδραξε 'πο της μάνας τα χέρια.
Χίλιοι πεζοί τον κυνηγούν, χίλιοι καθαλαρία
κι η μάνα 'πό 'χει το παιδί, σιμά κοντά τον έχει:
- Άφσεζ' με, λύκε, το παιδί και πάρε το μουλάρι.
Και το παιδί 'ντιλογήθηκε 'πό του λύκου το στόμα:
- Γύρνα, μάνα μ', στο σπίτι σου, γύρνα, μάνα μου, πίσω,
ο λύκος απού μ' άδραξε, δεν ξανά μ' απολνάει.*

Η φωνή της γριάς που παραπαίει μερικώς και κλονίζεται από το βάρος της ηλικίας (των πολλών δεκαετιών), αλλά ταυτόχρονα στηρίζεται από τη διάρκεια και τη σταθερότητα της παράδοσης.

Τραγουδήσαν οι: Βάγια Αποστολίδου, γεν. στο Φελλί το 1898, Δάφνη Μήτσιου, 1918, Καλλήνω Μήτσιου, 1929.

Τα λόγια του παρακάτω κειμένου είναι παρμένα από καταγραφή του 1970. Ανήκουν στη μεγαλύτερη ως σήμερα συλλογή χειρογράφων δημοτικών τραγουδιών και εθίμων από την περιοχή Γρεβενών που παραμένει ανέκδοτη στη βιβλιοθήκη μου, περιμένοντας την ευαισθητοποίηση των τοπικών αρχών και παραπέρα τη χρηματοδότηση του βιβλίου:

*11α. Κάτω στους κάμπους τους τρανούς, στα πράσινα λιβάδια,
άρπαξε λύκος το παιδί απ' της μάνας τα χέρια
Κι η μάνα πάει από κοντά, πάει παρακαλώντας:*

- Άφησε, λύκε μ', το παιδί και πάρε το μοσχάρι.
- Θυμάσαι όταν τό 'ταξες για να το φάει λύκος;

Σημ.: Το πιο πιθανό: το «άφησε» είναι διόρθωση από το «άφσεζ» με', που εγώ το αφήνω όπως το άκουσα τουλάχιστο τρεις φορές, κι ούτε μία «άφησε». (Γ.Μ.)

Να θυμίσω μόνο ότι τον ίδιο διάλογο κάνει και η μάνα με το Χάρο σε άλλα μοιρολόγια, ώστε Λύκος και Χάρος εδώ, εν μέρει, να εξισώνονται.

Για να επιβεβαιώσω μια παλαιότερη μαρτυρία, σήμερα (4 Μαΐου 2009) τηλεφώνησα στην κ. Όλγα Ντίνα από το Καλόχι. Η απάντηση: «Το 'Λύκος παιδάκι άδραξε' λεγόταν μοιρολόγι, αλλά και τραγούδι στο θέρο. Παλιά, πολύ παλιά, μια μάνα ξεσαμάρωσε το μουλάρι, αναποδογύρισε το σαμάρι και το έστρωσε σαρμανίτσα (κουνιά). Έβαλε μέσα το μωρό που κοιμόταν και πήγε με τους άλλους για να φερίσουν το χωράφι. Ένας λύκος πήγε κι άρπαξε το παιδί. Άρχισαν να τον κυνηγούν με τα δρεπάνια, ενώ η μάνα βαστούσε τσεκούρι. Ο λύκος άφησε το παιδί και πήρε το μουλάρι». Λέω της κ. Όλγας: «Το μοιρολόγι όμως λέει άλλα:

Και το παιδί 'ντιλογήθηκε από του λύκου το στόμα:

- Γύρνα, μάνα μ', στο σπίτι σου, γύρνα, μάνα μου, πίσω,
- ο λύκος απού μ' άδραξε, δεν ξανά μ' απολνάει.

Η απάντηση: «Ε, αυτός ήταν άλλος λύκος».

Β'. Μοιρολόγια από τη συλλογή Αυγούστου και Νοεμβρίου 2008

Από το χωριό Άγιος Γεώργιος

12. -Γιάννη μου, πού 'τοιμάστηκες κι έβαλες τα καλά σου;
 Μήπως σε γάμο σε καλούν, μήπως σε πανηγύρι;
 -Ουδέ σε γάμο με καλούν, ουδέ σε πανηγύρι,
 με κάλεσε ο Χάροντας να πάω να με φιλέψει.
 Όσα βουνά κι αν πέρασα, όλα τα παραγγέλνω:
 -Βουνά μ', να μη χιονίσετε, κάμποι μην παχνιστείτε,
 ώσπου να πάω και να ρθω και πίσω να γυρίσω.

Κι ώσπου να πάω και να ρθω και πίσω να γυρίσω,
 βρίσκω τα χιόνια στα βουνά, τους κάμπους παχνισμένους.
 Βρίσκω και την αγάπη μου στα μαύρα φορεμένα.

Άλλος εν μέρει, κόσμος, άλλες φωνές και ήχοι ντύνουν και εμπλουτίζουν ίδιους στίχους με τη διαφορετικότητα της μουσικής επένδυσης και του τρόπου

εκτέλεσης ίδιων στίχων, όπως και σε προηγούμενο μοιρολόγι, με το ίδιο θέμα και την λυρική «πλοκή».

13. Δεν το θαρρούσα, ποταμέ, θολό να κατεβάσεις.
 Και τώρα πώς κατέβασες μια θολωσιά μεγάλη;
 Φέρνει δεντρά, φέρνει κλαδιά, δέντρα ξεριζωμένα,
 φέρνει και μια γλυκομηλιά στα μήλα φορτωμένη.
 Και στην κορφή απ' τη μηλιά αντρούνο αγκαλιασμένο
 (δυο αδέρφι' αγκαλιασμένα)
 κι ένας τον άλλο έλεγε, κι ένας τον άλλο λέει:
 -Πιάσου καλά, Αριστείδη μου, πιάσου καλά, καλέ μου,
 να μη μας πάρει ο ποταμός, να μη μας πάρ' το ρέμα.

14. -Καλήμερά σου, μάνα μου. -Καλώς τα τά παιδιά μου.
 Τι καλημέρα δέλω εγώ, εδώ στον Κάτω Κόσμο;
 Εδώ το λένε μαύρη γης κι αραχνιασμένο χώμα,
 εδώ 'ραχνιαζ'ν οι έμορφες, 'ραχνιαζ'ν τα παλικάρια.

15. Κλάψτε, παιδιά μου, κλάψτε με, με πόνο και με δάκρυ.
 Δεν είμαι άνοιξη να ρθω, δεν είμαι καλοκαίρι,
 δεν είμαι και βασιλικός στην πόρτα να φυτρώσω,
 να με ποτί'ιζς, να με δρόσι'ιζς, να με κορφολογήσεις,
 και τα κορφολογήματα στον κόρφο σ' να τα θάξεις,
 να σε χτυπάει η μυρωδιά κι εμένα να θυμάσαι.

Τα μοιρολόγια του Αγίου Γεωργίου τα τραγούδησαν οι: Φάσσα Αρετή του Κωνσταντίνου, 76 χρονών και Σαράντη Δήμητρα του Μιλτιάδη, 77 χρονών και

Από το χωριό Ταξιάρχης

16. -Μάνα, μάνα, μανούλα μου, χίλιες φορές μανούλα,
 πού να το κρύψω τ' όνομα, που να το καϊπιώσω;
 -Ακούστε σεις, παιδάκια μου, το τί σας παραγγέλλω:
 να μην το κρύψτε τ' όνομα, να μην το καϊπιώστε,
 να το φυτέψ'τε στην αυλή να γίνει κυπαρίσσι,
 νά 'ρχεστε, σεις, παιδάκια μου, να κάθεστε στον ίσκιο,
 νά 'ρχονται τα εγγονάκια μου να με κορφολογούνε
 και τα κορφολογήματα στον κόρφο να τα θάζουν.

Φόντας τα παίρν' η μυρωδιά, τότες να με θυμούνται.
(εμένα)

17. -Καλήμερά σου, Γιάννη μου, απ' την καλή γυναίκα.
-Τί καλημέρα θέλω εγώ μες στ' άραχνο το χώμα;
Δεν έχω μάτια να σε ιδώ, χέρια να σ' αγκαλιάσω.
Φκιάσε τα νύχια σου τσαπιά, τις απαλάμες φκυάρια,
ρίξε το χώμα σε μεριά και τα σανίδια δίπλα,
το έρημο το σάβανο τράβα και ξέσκισε το.
Κι αν είμαι άσπρος κι όμορφος, σκύψε και φίλησέ με,
κι αν είμαι μαύρος κι άραχνος, ρίξε και σκέπασέ με.

Σε μερικά μοιρολόγια (N 15-17) είναι σα να έχουμε πλήρη επανάληψη φωνών και τρόπων μοιρολογήματος. Οι μεγάλες διαφοροποιήσεις μεταφέρονται τώρα αλλού: στις φωνές ξεχωριστών γυναικών και στις χορωδιακές εκτελέσεις, στις γυναίκες διαφορετικών χωριών και μικρών περιοχών. Αν ανάμεσα σε χωριά υψώνονται έστω και κάποια (όχι απαραίτητα πολύ υψηλά, αλλά που διαδέτουν κάποιο εδαφικό πλάτος και βάθος) βουνά, τότε σε παρόμοιες περιπτώσεις, σχεδόν πάντα έχουμε και μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις τόσο σε επίπεδο τρόπου μοιρολογήματος, όσο και σε χρώμα μουσικής συνοδείας, ενώ πολλοί από τους στίχους είναι ίδιοι ή πολύ κοντινοί.

Διαφορές μπορούμε να συναντήσουμε σε περίπτωση που το μοιρολόγημα είναι «στημένο» ή τελείται σε κηδεία και μνημόσυνο- αν τραγουδιέται μοιρολόγι - τραγούδι ή μοιρολόγι, κι ακόμα -αν το «πρόσωπο» του μοιρολογιού είναι άνθρωπος ή λύκος, όπως στα μοιρολόγια N 11 και 33 του δίσκου. Χρωστώ όμως μια εξήγηση: μερικές από τις καλύτερες, εντονότερες σε έκφραση δραματικού και τραγικού αισθήματος, εκτελέσεις μοιρολογιών κατέγραψα όχι σε κηδεία και σε μνημόσυνο, αλλά σε σπίτι, σε νεκροταφείο, σε κοινοτικό ή άλλο γραφείο. Το αποτέλεσμα, σε παρόμοιες περιπτώσεις, κρίνεται από το μέγεθος και την οξύτητα του πόνου, καθώς και από την ικανότητα της γυναίκας να μπει στο πετσί (να ενσαρκωθεί) της συγκεκριμένης κατάστασης. Το χάρισμα της ηθοποιού (με την πιο δετική έννοια της λέξης) παίζει συχνά καθοριστικό ρόλο στην ποιότητα (το ύψος και το βάθος του μοιρολογήματος) που συναρπάξει τους παρευρισκόμενους στην πραγματική ή την σκηνοθετημένη τέλεση εδίου.

18. Εδώ σε τούτ' την εκκλησιά, στον άγιο Αη-Δημήτρη,
(Σε τούτ' εδώ την εκκλησιά)
εδώ είναι ο νόμος κι ο σταυρός κι ο χωρισμός μεγάλος:

χωρίζ' η μάνα το παιδί και το παιδί τη μάνα,
 χωρίζει κι έν' αντρόγυνο πολύ αγαπημένο
 (πού ήταν αγαπημένο).
 (το πολυαγαπημένο).

Στον τόπο που χωρίζονταν, χορτάρι δε φυτρώνει.

19. -Τί κάθεστε, γειτόνισσες, και δεν μοιρολογάτε;
 Όλες καημούδια έχετε κι όλες καρδιά καμένη.
 Όποια 'χασε τη μάνα της, χάνει το στήριγμά της,
 όποια 'χασε την αδερφή, χάνει το γύρισμά της,
 όποια 'χασε τον άντρα της, χάνει και την τιμή της.
 Όποια 'χασε τρανό παιδί, χάνει τη δούλεψή της
 κι όποια 'χασε μικρό παιδί, χάνει το γλέντημά της.

Από το χωριό Σαρακήνα

20. Γιοφύρ' είχα στη θάλασσα και σκάλα μεσ' τον Αδη,
 ανέβαινα, κατέβαινα, το Χάρο χαιρετούσα.
 -Πέσ' το, βρε Χάρε μ', πέσ' το με, πότες δέλ' να πεδάνω;
 -Πώς να στο πω, βρε Κώστα μου, μαραίνεται η ψυχή σου.
 Αν έχεις ρούχα χάλ'να τα, φλουριά χαρτζιάνεψέ τα,
 κι αν έχεις κι άλογο καλό, γκιζέρα πανηγύρια.

Μπουζαλή Μέλπω: «Θα πω το δικό μου μοιρολόγι»:

21. Σαν θα πεδάνω, άντρα μου, στον τάφο μου να στέχεις
 και τα λουλούδια που θα βγουν με δάκρυα να βρέχεις,
 να μεγαλώσουν γρήγορα στον τάφο το δικό μου,
 να με δροσίζει ο ίσκιος τους πάνω στο μέτωπό μου.

22. -Γιώργη μ', ήρθε η άνοιξη, ήρθε το καλοκαίρι,
 Γιώργη μ', ήρθαν οι φίλοι σου, οι φίλοι κι οι μπρατίμοι.
 Γιώργη μ' γυρεύουν τ' άρματα σ', γυρεύουν το ντουφέκι σ'.
 -Πάρτε και δώσ' τε τ' άρματα, δώσ' τε και το ντουφέκι.
 -Γιώργη μ', γυρεύουν τ' άλογο σ', γυρεύουν τον υγιό σου.
 -Πάρ' τε και δώσ' τε τ' άλογο, τον πρώτο τον υγιό μου.
 -Γιώργη μ', γυρεύουν ντ' Γιώργαινα, γυρεύουν τη γυναίκα σ'.
 -Ντ' Γιώργαινα μην τη δίνετε, μένα ποιος θα με κλάψει;

Οι μοιρολογίστρες Βάια Τσίγκα και Βασιλική Ντάγκα από τη Σαρακήνα.

23. Ήρθε καιρός να φύγουμε, καιρός να χωριστούμε.
 - Εκεί που πας, Χρυσόστομε, εκεί στον κάτω κόσμο,
 εκεί θ' ακούσεις κλάματα, δάκρυα και μοιρολόγια:
 Θα κλαιν οι μάνες για παιδιά, γυναίκες για τους άντρες,
 ν-εκεί το λένε μαύρη γης κι αραχνιασμένο χώμα.

24. Λάλησ', αηδόني μ', λάλησε σ' όλα τα περιβόλια,
 μεσ' την δική μου την αυλή, πουλί μ', να μη λαλήσεις,
 έχω τον άντρα μ' άρρωστο, βαριά για να πεθάνει.
 Όλο τον κόσμο γύρισα και γιατρικό δεν βρήκα.
 Το γιατρικό που γύρεψε, οπάν στη γης δεν είν' το:
 Γυρεύει γάλ' από λαγό, τυρί απ' άγριο γίδι.

Από το χωριό Ροδιανή

25. -Μάνα μου, τί στολίστηκες και στέκεις στολισμένη;
 Εύπνα, μωρ μάνα μου.
 Μήνα στ' χαρά σιακάλιασαν, μήνα στο πανηγύρι;
 Εύπνα, μωρ μάνα μου.
 -Ν-ουδέ στ' χαρά μιακάλιασαν, ν-ουδέ στο πανηγύρι.
 Εύπνα, μωρ μάνα μου.

Μιακάλιασε ν-ο Χάροντας να πάω να με φιλέψει.

Εύπνα, μωρ μάνα μου.

Και με πολλούς αντρέπομαι, και μοναχιά μ' φοβούμαι.

Εύπνα, μωρ μάνα μου.

Κι ακάλιασα τρία πουλιά, τρι' άγρια χελιδόνια.

Εύπνα, μωρ μάνα μου.

Το 'να μου λέει, δεν μπορώ και τ' άλλο, δεν αδειάζω.

Εύπνα, μωρ μάνα μου.

Το τρίτο το μικρότερο με λέει, άιντες να πάμε.

Εύπνα, μωρ μάνα μου.

Δεν είναι δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς την ομορφιά, την ειδική ποιότητα του ρυθμού στον επιλεγμένο μουσικό σκοπό: η χάρη του τρόπου μοιρολογήματος σε βγάξει έξω από το βαρύ κλίμα της κηδείας, ανυψώνει τις ψυχές που τώρα επικοινωνούν με τη διάρκεια της τέχνης και τείνει προς την αιωνιότητα των στίχων με το μεστό, ποιητικά εκφρασμένο νόημα, με τη μουσική μελωδία που δεν είναι τόσο απαισιόδοξη, τόσο μαύρος θρήνος, αλλά καθαρή ποίηση με την ευγένεια του λόγου και τη μουσική συνοδεία μιας φωτεινής και ζεστής θλίψης την ώρα του μοιρολογήματος. Στα πλαίσια αυτής της κρίσης έχει τη θέση του και το μοιρολόγι Ν 28.

26. Εφές είδα στον ύπνο μου, στον ύπνο που κοιμούμαν,
 πως φίλευα το Χάροντα και το Χριστό κερνούσα,
 και την κυρά την Παναγιά πολύ παρακαλούσα:
 – Κυρά μου, δώσ' μου τα κλειδιά, κλειδιά του Παραδείσου,
 ν' ανοίξω τον Παράδεισο, για να περάσω μέσα,
 να ιδώ τους νέους πως δειπνούν, τους γέρους πώς κοιμούνται
 και τα μικρούτσικα παιδιά πώς παίζουν και γελούνε.

27. Πουλάκι είχα στο κλουβί και τό 'χα μυρωμένο,
 το τσίξα, το πότιξα μόσχο και καρυφύλλι.
 Κι από το μόσχο τον πολύ, κι από τη μυρωδιά-νά-του,
 ξεσκανταλίσ'κε το κλουβί και μού 'φυγε ο Γιάννης.
 Χίλιοι πέζοι το κυνηγούν, χίλιοι καβαλαραίοι,
 από πίσω πάει η γυναίκα του με το κλουβί στα χέρια.
 – Γύρνα πίσω, βρε Γιάννη μου, στο σπίτι μας να πάμε.
 – Το τί καλό να θυμηδύ, για να γυρίσω πίσω;
 Θυμάσαι όντας με μάλωνες;

Μοιρολογίστρες από Ροδιανή: από αριστερά Αντιγόνη Γρίβα και Πανάγιω Βαλαή.
(Στο μνημόσυνο του Κώστα Μπουκάλα.)

28. -Παππά μου, σ' αραδύμησα κι ήρδα να σ' ανταμώσω,
ξύπνα, παππα-Δημήτρη.
-Παππαδιά μ', κι αν μ' αραδύμησες κι ήρδες να μ' ανταμώσεις,
ξύπνα, παππα-Δημήτρη.
N-εσύ τη στράτα τ'ν έμαδες, τον Αι Θανάση τον ξέρεις,
ξύπνα, παππα-Δημήτρη.
Για κίνα κι έλα μια βολά, κίνα κι έλα μια άλλη,
ξύπνα, παππα-Δημήτρη.
N-εκεί 'ναι χίλια μνήματα κι όλα χορταριασμένα,
ξύπνα, παππα-Δημήτρη.
Μόν' στο δικό μ' το έρημο χορτάρι δε φυτρώνει,
ξύπνα, παππα-Δημήτρη.
N-εκεί, παππαδιά μ', γονάτισε και κλάψε τον καημό σου,
ξύπνα, παππα-Δημήτρη.
Φκιάζε τα νύχια σου τσαπιά, τις απαλάμες φκυάρια,
ξύπνα, παππα-Δημήτρη μου.
Ρίξε το χώμα σε μεριά και τα σανίδια σ'ν άκρια,
ξύπνα, παππα-Δημήτρη,

κι αυτό το έρμο σάβανο, καλά ξεσκέπασέ το,
 ξύπνα, παππα-Δημήτρη.
 Κι αν είμαι ν-άσπρος κι όμορφος, σκύψε και φίλησέ με,
 ξύπνα, παππα-Δημήτρη,
 κι αν μαύρισα κι αράχνιασα, τράβα και σκέπασέ με,
 ξύπνα, παππα-Δημήτρη μου.

29. -Τ' ακούς, τ' ακούς, μωρ' μαύρη γης, το τί σε παραγγέλνω;
 Τη μάνα που σου στείλαμε, καλά να την προσέχεις:
 με τ'ν ώρα της το γιόμα της, με τ'ν ώρα της το δείπνο,
 κι όντας δειπνούν οι άρχοντες, η μάνα μ' να κοιμάται.
 -Τί λες, τί λες, κακόγνωμη, τί λες, κακό κεφάλι;
 Δεν είμαι μάνα να πονώ, πατέρας να λυπάται.
 Μένα με λέγουν μαύρη γης κι αραχνιασμένο χώμα:
 'ραχνιάζω νιες, 'ραχνιάζω νιους, 'ραχνιάζω παλικάρια.

Αράχνιασε κι η μάνα μας.

30. Βάστα ψυχή, βάστα καρδιά,
 σαν πως βαστάζουν τάι βουνά,
 τα χιόνια και τα κρούσταλλα.
 Βάστα κι εσύ, γυναίκα μου,
 ν-όσο να βγω 'π' την πόρτα μου,
 να πάρω τον κατήφορο.
 Βάστα ψυχή, βάστα καρδιά,
 σαν πως βαστάζουν τάι βουνά,
 τα χιόνια και τα κρούσταλλα.
 Βαστάτε σεις, παιδάκια μου,
 ν-όσο να βγω 'π' την πόρτα μου,
 να πάρω τον κατήφορο

31. Ηρδεν η ώρα κι ο καιρός για να ξεχωριστούμε,
 ν-έχετε γεια.
 Το πώς να πω τη Λίνα μου, το πώς να τη γελάσω,
 έχετε γεια.
 -Σύρε, Λίνα μ', στην εκκλησιά κι αγγλήγορα να έρθεις,
 έχετε γεια,

γιατί θα γένει χωρισμός, ξεχωρισμός μεγάλος,
έχετε γεια.

Το πώς να πω τα κορίτσια μου, το πώς να τα γελάσω;
έχετε γεια.

-Σύρ'τε, κορίτσια μ', στα σπίτια σας κι αγλήγορα να ρδείτε,
έχετε γεια,

γιατί θα γένει χωρισμός, ξεχωρισμός μεγάλος,
έχετε γεια.

Το πώς να πω τ' αγγόνια μου, το πώς να τα γελάσω;
έχετε γεια.

Σύρ'τ, εγγονάκια μ', στις δουλειές κι αγλήγορα να ρδείτε,
έχετε γεια,

γιατί θα γένει ο χωρισμός, ξεχωρισμός μεγάλος,
έχετε γεια.

32. -Κώστα μ', βαρούν τα σήμαντρα, βαρούνε κι οι καμπάνες,
ξύπνα, βρε Κώστα μου.

-Για ποιον βαρούν τα σήμαντρα, για ποιον βαρούν καμπάνες;
Ξύπνα, βρε Κώστα μου.

-Δεν είν' για σένα, Κώστα μου, μόν' είν', για είν' για έναν ξένο,
ξύπνα πατέρα μου.

Από το χωριό Μοναχίτι

Το παρακάτω μοιρολόγι-τραγούδι, όπως και τα Ν 11, 11α, ανήκουν, σε μια ειδική και σπάνια κατηγορία δημοτικών μοιρολογιών, προφανώς πολύ παλιάς εποχής, που συγγενεύουν με τις δημοτικές παραλογές (μπαλάδες τις ονομάζουν οι Φράγκοι, αλλά εκεί αυτές είναι λόγιας προέλευσης). Η διαφορετικότητα της πλοκής σ' αυτές συνοδεύεται με δυο αντιθέσεις που βρήκαν έκφραση στην ηλικία τού είδους και στη φωνή των γυναικών - μοιρολογιστριών. Να τονίσω επίσης, ότι στα δυο από τα τρία (11, 11α και 33) μοιρολόγια του είδους υπάρχουν οι στίχοι: «Θυμάσαι, όταν τό 'ταξες για να το φάει λύκος» και «Θυμάσαι, φόντας τό 'ταξες λύκος για να το πάρει, την **Καθαροδευτέρα**». Πράγματι βρισκόμαστε στο κλίμα των ελληνικών παραλογών και του παραμυθιού, όταν στην επίκληση μεταφυσικού προσώπου και μορφής (του διαβόλου, ας πούμε), παρουσιάζεται «αυτοπροσώπως» (ο διάβολος), λέγοντας εδώ είμαι, τι με θέλει; Θυμίζει επίσης αρχαιότητα, όταν κουρασμένος γέρος σκέφτεται το θάνατο - Χάροντα, φορτωμένος με ξύλα, κι αφού εμφανίζεται, αλλάζει γνώμη και του λέει πως είναι βαρύ το φορτίο

και θα ήθελε μια βοήθεια για να σηκωθεί. Άμεσα, θαρρώ, τίθεται και το πρόβλημα – δύναμη της κατάρας και ιδιαίτερα, όταν αυτή δίνεται από την ίδια τη μάνα.

33. [Κάτω στους κάμπους τους τρανούς, τους κάμπους τους μεγάλους]
 Λύκος παιδάκι άδραξε, μήλο μου, μωρ' μήλο,
 'πό της μάνας τ'ν αγκάλη, μήλο μου μύριζε.
 Χίλιοι πεζοί τον κυνηγούν, μήλο μου, μωρ' μήλο μου,
 χίλιοι καθαλαριά, μήλο μου μύριζε.

Μια γυναίκα διακόπτει και λέει: «Αυτό είναι».

Κι η μάνα 'πό 'χει το παιδί, μήλο μου, μωρ' μήλο,
 σιμά κοντά τον έχει, μήλο μου μύριζε.
 –Ν-άφσεζ' με, λύκο μ', το παιδί, μήλο μου, μωρ' μήλο,
 κι άλλο παιδί δεν έχω, μήλο μου μύριζε.
 – Θυμάσαι φόντας τό 'ταξες, μήλο μωρ' μήλο μου,
 λύκος για να το πάρει, μήλο μου μύριζε, την Καθαροδευτέρα;

Τραγουδήσαν το 1983 οι: Μαρία Τσογιάννη, γεν. το 1903, Ευαγγελία Τζουάρα, 1913, Φωτεινή Τζουβάρα, 1923, Αικατερίνη Μητροπούλου, 1923, Καλλιόπη Ντόνη, 1926, Ευγενία Τσογιάννη, 1938, Φρειδερίκη Γκουντρομίχου, 1940, Ελευθερία Τζουβάρα, 1942.

Για ειδικούς λόγους άφησα την παρέμβαση της γυναίκας: «Αυτό είναι». Τεκμηριώνει μια αλήθεια που έχω διατυπώσει σε προηγούμενη μελέτη. Η κάθε γυναίκα που συμμετέχει σε διαδικασίες διάσωσης και μετάδοσης της παράδοσης, διαθέτει τα δικά της εφόδια (γνώση και μνήμη) ως προς τη μορφή του μοιρολογιού ή του τραγουδιού, του παραμυθιού ή του δρώλου.

Γ'. Μοιρολόγια από τη συλλογή Αυγούστου και Νοεμβρίου 2008 που δεν έχουν καταχωρηθεί στο δίσκο:

Από τα χωριά Διάκος, Γεωργίτσα και Ανθρακιά που σήμερα έχουν συγκεντρωθεί στο κεφαλοχώρι με το νέο όνομα Άγιοι Θεόδωροι:

34. Εφές αργά τ' αργούτσικα, εφές το βράδυ – βράδυ,
 εφές μάς ήρθ' ένα πουλί από τον Κάτω Κόσμο.
 Ούτε σε χώρα κόνεψε κι ούτε σε βιλαέτι,
 εκεί που πάει και κόνεψε σε πράσινο λιβάδι
 (σε έρημο μπαίρι).

Τρέχουν μανούλες το ρωτούν, νυφάδες το 'ξετάζουν:
 –Το τί καλό, πουλάκι μου, από τον Κάτω Κόσμο;

-Το τί καλό γυρεύετε από τον Κάτω Κόσμο;
 Εκεί δυο - δυο δεν κάθονται, τρεις - τρεις δεν κουβεντιάζουν.
 Εκεί χορός δε γίνεται, χορός και πανηγύρι
 (ν-ουδέ και πανηγύρι),
 εκεί 'ναι ο κατακλυσμός και φυλακή μεγάλη
 (εκεί 'ν' ο σκότος ο πολύς, κατακλυσμός μεγάλος).

35. Γεφύρ' είχα στη θάλασσα και σκάλα μες' στον Άδη,
 ανέβαινα κατέβαινα, το Χάρο χαιρετούσα:
 -Δείξε με, Χάρε μ', δείξε με το πότε θα πεθάνω.
 -Δε σου το δείχνω, νιούτσικε, μαραίνετ' η καρδιά σου.
 -Για δείξε με κι ας μαραθεί, κι ας πέσω να πεθάνω.
 -Αν έχεις ρούχα, βάλε τα, φλουριά χιτζίρωσέ τα
 (φλουριά, χαρτζιάνεψέ τα).
 Αν έχεις κι άλογο καλό, περπάτα καβαλάρης.
 Κι αν έχεις κόρην έμορφη, γκιζέρα πανηγύρια
 (περπάτα πανηγύρια).

36. Σκολνούν τα Πασχαλόγιορτα κι οι 'πίσημες οι μέρες.
 Όλες οι νύφες στο χορό κι όλες οι μαυρομάτες,
 κι εσύ, Δέσπω μ', δε φαίνεσαι μες στον Απάνω Κόσμο.
 -Δέσπω μου, κλαίει το παιδί, κλαίει και δε μερώνει.
 -Σαν κλαίει, μάνα μ', το παιδί, τρέξε και 'μέρωσέ το.
 Μηλιά έχω στην πόρτα μου και κλήμα στη αυλή μου.
 Πάρ' ένα μήλο απ' τη μηλιά, σταφύλι από το κλήμα
 κι αν δε 'μερώσ' από ταυτά, σκάψε παράχωσέ το.

37. Μη με σκεπάζεις, ουρανέ, κι αραχνιασμένο χώμα,
 ακόμα δεν εφόρεσα στεφάνι κι αρραβώνα.
 Όταν θα έρθει ο παππάς να βάλει πετραχήλι,
 έλα και συ, αγάπη μου, και φίλα με στα χείλη.
 Όταν θα με πηγαίνουνε στις εκκλησιάς την πόρτα,
 τότε να βάλεις μια φωνή να μαραθούν τα χόρτα.
 Όταν θα με διαβάζουνε παππάδες και ψαλτάδες,
 τότε να βάλεις μια φωνή να σθήσουν οι λαμπάδες.*

* Τα παραπάνω ομοιοκατάληκτα 15σύλλαβα θυμίζουν Κρητική παράδοση. Δεν αποκλείω τον άμεσο δανεισμό τους από τη Μεγαλόνησο.

το τρίτο το φαρμακερό, όταν θα με θυμάται.

Παραλλαγή:

-Ακούς εσύ, μωρ' μάνα μου, το τί σε παραγγέλνω;
Όταν σε πάρει η φωτιά κι ο πόνος ο μεγάλος,
σήκω και έλα μια βραδιά, πέρα στον Αη-Δημήτρη.

42. -Δεν είναι κρίμα να χαθώ, κρίμα για να πεθάνω,
(και κρίμα να πεθάνω)
να σμιζώ το κορμάκι μου μέσ' στ' αραχνό το χώμα;
-Ακούς εσύ, μωρ' μαύρη γης κι αραχνιασμένο χώμα,
(Ακούς, ακούς, μωρ' μαύρη γη)
αυτόν το νιο που σ' έστειλα, αυτό το παλικάρι,
καλά να το προσέχετε, καλά να το τηράτε.
(κοιτάτε)

- Εδώ χαρές δε γίνονται, χαρές και πανηγύρια,
εδώ το λέγουν μαύρη γης κι αραχνιασμένο χώμα.
Στις δυο στις τρεις να λούζεται, στις τέσσερεις ν' αλλάζει,
και στις οχτώ και στις εννιά να βγαίνει για σεργιάνι.

Σημ.: Στις 16 Νοεμβρίου 2008 βιντεοσκόπησα μοιρολόγια των Γρεβενών. Σε παλαιότερη μαγνητοσκόπηση μερικά απ' αυτά παρουσιάζουν παραλλαγές ημιστιχιών και στίχων, ενώ δύο από τα καλύτερα, καθώς πιστεύω, εκείνης της εποχής δεν τα είπαν κατά την τωρινή καταγραφή. Τα παραθέτω, επειδή μ' αυτό τον τρόπο η εικόνα των μοιρολογιών του Ταξιάρχη εμπλουτίζεται. Φαντάζομαι πως σε κάθε νεότερη καταγραφή η πληρότητα και το περισσότερο τέλειο των θρηνητικών ασμάτων θα παραβιάζεται προς το χειρότερο: από τα κείμενα θα λείπουν στίχοι, ο ρυθμός θα χαλαρώνει και η καλλιτεχνική αξία τους θα αδυνατίζει.

Δυο παλαιότερα (1983) μοιρολόγια:

43. -Τ' ακούς εσύ, μωρ' μαύρη γη κι αραχνιασμένο χώμα;
Άκουσ' εδώ τί θα σου πω και τί θα παραγγείλω:
αυτόν το νιο που σου 'στειλα, αυτό το παλικάρι,
καλά να το προσέχετε, καλά να το τηράτε.
-Τί λες, τί λες, μωρ' άμυαλη, τί λες ξερό κεφάλι;
Εδώ το λένε μαύρη γης κι αραχνιασμένο χώμα.

44. Σαν θα πεθάνω, δάψτε με στις εκκλησιάς την πόρτα,
να με πατούν οι έμορφες κι αυτές οι μαυρομάτες.

*Να με πατάει και μια ξανδιά, μιας χήρας θυγατέρα,
και νά 'ρχεται στο μνήμα μου, λιβάνι να ραντίζει,
να κάδεται να τραγουδάει και να μοιρολογάει.*

Εδώ να παραδέσω δυο στίχους μοιρολογιού που κατέγραφα στην Κάτω Ιταλία που, όπως νομίζω, τα δυο μοιρολόγια, από τον Ταξιάρχη και την Γχερτσιά Σαλεντίνα, έχουν κοινή προέλευση στον πολύ πίσω χρόνο:

*Αν απεσάνω, αφέντη μου, χώσε με στην αυλίτζα σου,
να με πατούν τα πόδια σου, να σου πονεί η ψυχίτζα σου.
(να χαίρεται η ψυχίτζα σου)
(να φραίνεται η καρδίτζα σου)*

Οι γυναίκες που μοιρολόγησαν στον Ταξιάρχη (Νοέμβριος 2008): Από αριστερά, 1η σειρά: Τσιάλτα Ευδοκία, 1931, Κλωνάρα Σουλτάνα, 1933, Τσιάλτα Στέλλα, 1939, Τάρα Θάλεια, 1952, Κυρατζοπούλου Γιούλια, 1932,

2η σειρά: Τσιάλτα Πηνελόπη, 1941, Μπαχτσεβάνου Χαρίκλεια, 1936, Παπαθανασίου Αγγελική, 1935, Μπασαγιάννη Μαριάνθη, 1938, Κοτλίδα Αθανασία, 1938. Απουσιάζει από τη φωτογραφία η Τσιόγκα Νίκη, 1942, που μοιρολόγησε μαζί με τις γυναίκες του χωριού.

Από το χωριό Άγιος Γεώργιος

45. Εγώ σας λέω δεν μπορώ και σεις μου λέτε σήκω.
 Για πάρτε με και σύρτε με πέρα σε κείν' τη ράχη,
 πού 'χει τα δέντρα τα ψηλά και τα πουλιά τριγύρω.
 Φκιαστείτε το σπίτι μου ψηλό κι αφήστε παραθύρι,
 να μπαίν' ο ήλιος το πρωί, να λάμπ' το μεσημέρι,
 να μπαινοβγαίνουν τα πουλιά, της άνοιξης τ' αηδονία,
 να φέρν'ν' τα χαιρετίσματα απ' την καλή μ' γυναίκα.

46. Θέλ'τε, δέντρα μ', ν' ανδίσετε, δέλ'τε και μαραδεείτε,
 στον ίσκιό σας δεν κάθομαι, στη ρίζα δεν πλαγιάζω.
 Μόν' καρτερώ την άνοιξη, τ' όμορφο καλοκαίρι,
 να βγουν οι Βλάχοι στα βουνά, να βγουν κι οι Βλαχοπούλες,
 να βγω κι εγώ, ν-ο μαύρος μου, από τον Κάτω Κόσμο.
 Να φέρω λ'λούδια στα παιδιά και γίτσια στα κορίτσια,
 να φέρω και στη μάνα μου τρία γυαλιά φαρμάκι:
 τό 'να να πίνει το πρωί, τ' άλλο το μεσημέρι,
 το τρίτο το φαρμακερό, όντας θα με θυμάται.

Μοιρολόγησαν οι γυναίκες: Αρετή Φάσσα και Δήμητρα Σαράντη.

Από το χωριό Σαρακίνα

47. -Ανάδεμα την τύχη μου, πού ήταν κακογραμμένη,
κι εμένα δεν με έγραφε αντάμα με τους άλλους.
- Γιάννη μ', φόντας γεννήθηκες, ήταν βροχές και χιόνια,
στην πόρτα σου 'γω γλίστρησα και χύδ'κε η μελάνη
και πήρε λάσπ' η πένα μου και σ' έγραψα και σένα.

48. Με γέλασανε τάι πουλιά, της άνοιξης τ' αηδόνια,
μ' είπαν ποτές δεν αρρωστώ, ποτές δεν θα πεθάνω.
Βάζω φκιάνω τα σπίτια μου όλα με την αράδα.
Τά 'φκιασα κι από τα 'φκιασα, τα δόλια μου σαράια,
στο παραθύρ' απόκατσα, τις στράτες αγναντεύω.

Βλέπω τον κάμπο πράσινο, στράτες λουλουδιασμένες,
βλέπω τον γέρο πού 'ρχεται σε μαύρο καβαλάρη,
πάει σιμά, πάει κοντά, κοντά στο παραθύρι,
χτυπάει την πόρτα τρεις φορές, την παραθύρα πέντε:

Μνημόσυνο: τα 40μερα του Κ. Μπουκάλη (16.11.2008)

- Σαν είσαι φίλος, κόπιασε, δικός, έλ' από μέσα,
σαν είσαι και προξενητής, στη γειτονιά μ' να πάεις.
- Δεν είμαι ούτε προξενητής, δεν είμαι κι ούτε φίλος,
μόν' είμ' ο γέρο-Χάροντας και την ψυχή σ' γυρεύω.
-Άφ'σιεζ' με, χάρε μ', άφ'σιεζ' με, για δυο για τρεις ημέρες
όσο ν' αλλάξω και λουστώ, και θα 'ρθω μοναχός μου.

49. Ο Νίκος εροβόλησε ν-από ψηλή ραχούλα,
κι ο Χάρος τον περίμενε στη μέσ' από τη στράτα.
- Καλήμερά σου, Χάρε μου.

- Καλώς τον Νίκο πού 'ρθε.

Νίκο μ', αμπούδεν έρχεσαι, κι αμπούδε κατεβαίνεις;
- Απ' τ' Σαλονίκη έρχομαι, στο σπίτι μου πααίνω.
Πάνω να ιδώ τη μάνα μου και πίσω να γυρίσω.
- Μένα θεός με έστειλε, και την ψυχή σ' γυρεύω.
- Δίχως αστένια κι αρρωστιά το τί ψυχή γυρεύεις.
Για πάμε να παλέψουμε σε μαρμαρένι' αλώνι.
Κι αν σε νικήσω, Χάρε μου, σου παίρνω το σπαδί σου,
κι αν με νικήσεις, Χάρε μου, μου παίρνεις την ψυχή μου.
Σαν πιάστηκαν και πάλεψαν για δυο, για τρεις ημέρες,
και την Τετάρτη το πρωί ο Νίκος γονατίζει.
Απ' τα μαλλιά τον άρπαξε, ψυχή του πάει κι ήρθε.
- Ν-άφ'σιεζ' με, Χάρε μ', ν-άφ'σιεζ' με για δυο, για τρεις ημέρες.
Το Σάββατο για να λουστώ, την Κυριακή ν' αλλάξω,
και την Δευτέρα το πρωί θα έρθω μοναχός μου.

50. Μένα μου τό ειπαν δυο πουλιά, δυο μαύρα χελιδόνια,
πως θα περάσω βάσανα σε όλα μου τα χρόνια.
Σε ποιον να πω το ντέρτι μου και το παράπονό μου;
Για να το πω στη μάνα μου, εγώ μάνα δεν έχω,
για να το πω στ' αδέρφια μου, αδέρφια εγώ δεν έχω,
για να το πω στις κόρες μου, μαραίνεται η ψυχή τους,
για να το ρίξω στ'αί βουνά, ξεραίνονται τα χόρτα,
για να το ρίξω στο γιאלό, στερεύουν τα ποτάμια.

Θα το κρατήσω στην καρδιά, για να το φάει το χώμα.

51. Ένας ξένος αρρώστησε μέσα στη Γερμανία.
Κάναν δεν έχει να τον δει, να τον παρηγορήσει,

κι αρχίνησε να τραγουδάει, κι αρχίνησε να λέει:
 -Να' χα νερό απ' τον τόπο μου, μήλο απ' τη μηλιά μου,
 να' χα και μοσχοστάφυλο από την περογλιά μου.
 Τ' άκουσαν τρεις γειτόνισσες, τρία καλά κορίτσια.
 Η μια τον πάει το νερό κι η άλλη τον πάει το μήλο,
 η Τρίτη, η μικρότερη τον πάει το μοσχοστάφ'λο:
 - Σήκω, ξένε μ', να φας, να πιεις, να καλογοιματίσεις,
 να πιεις νερό 'π' τον τόπο σου, μήλο απ' τη μηλιά σου,
 να φας και μοσχοστάφυλο από την περογλιά σου.

52. -Ν' ακούς, εσύ, μωρ' μαύρη γης κι αραχνιασμένο χώμα;
 Ν-αυτόν τον νιό που σου 'στειλα να μην τον αραχνιάσεις.
 Βάλ' τον να φάει, βάλ' τον να πιει, βάλ' τον να τραγουδήσει.
 - Δεν είναι γάμος και χαρά, δεν είναι πανηγύρι,
 ν-εδώ το λένε μαύρη γης κι αραχνιασμένο χώμα,
 θέλει ανάμα και κερι και καθαρή ψυχούλα.

53. -Τι έχεις, Μαριώ μ', και δε μπορείς, και βαριαναστενάξεις;
 Μην το κεφάλι σε πονάει, μήνα η καρδιά σε σφάζει;
 - Ν-ούτε κεφάλι με πονάει, ν-ούτε η καρδιά με σφάζει.
 Σαν αρχινήσω να σας πω τον πόνο μου τραγούδι,
 θα μαραδούνε τα κλαδιά, δε βγάζ' η γης λουλουδι.
 Θέλω ν' ανέθω σεί θουνό, δάσος για να μην έχει,
 να με βαρούν οι κεραυνοί κι ο ουρανός να βρέχει,
 γιατ' έχω αγιάτρευτη πληγή, και γιατρεία δεν έχει.

54. Ανάθεμα ποιος φύτεψε κλήμα μεσ' την αυλή μου,
 και φούντωσαν τα σπίτια μου, και κλείστ'καν οι αυλές μου.
 Κι εγώ 'π' τα ξένα έρχομαι, τα σπίτια μ' δεν γνωρίζω,
 και γύρω γύρω τά 'φερνα, τριγύρω γύρ' τα φέρνω,
 και πίσω πίσω γύρισα, στα ξένα να πααίνω.
 Πάω να στήσω γέφυρα κι άγιο μοναστήρι,
 νά 'χω τα πεύκα συντροφιά και τάι πουλιά κουβέντα

55. -Γιατί είναι μαύρα τάι θουνά, τί στέκουν μαραμένα;
 Μην άνεμος τα πολεμάει, μήνα η βροχή τα δέρνει;
 - Ουδ' άνεμος τα πολεμάει κι ουδέ βροχή τα δέρνει,
 μούνγκαι περνάει ο Χάροντας με τους αποθαμένους.

Σέρνει τους υιους από μπροστά, τους γέροντες κατόπι,
 και τα μικρά μας τα παιδιά στη σέλ' αραδιασμένα.
 Οι γέροι θέλ' να πιούν νερό, οι νέοι να λιθαρέψουν
 και τα μικρά μας τα παιδιά να μάσουνε λουλούδια.
 Κι ο Χάροντας τους έλεγε, κι ο Χάροντας τους λέει:
 – Όχι, χωριά δεν θέλω εγώ, σε θρύσες δεν κονεύω,
 έρχοντ' οι μάνες για νερό, γνωρίζουν τα παιδιά τους.
 Γνωρίζονται τ' ανδρόγυνα και χωρισμό δεν έχουν.

56. Γέρασα, ο μαύρος μ', γέρασα κι ασπρίσαν τα μαλλιά μου.
 Όλοι με λένε γέροντα κι εγώ γέρος δεν είμαι.
 Με γέρασαν τα βάσανα, της φυλακής τα πάδη:
 μέρα και νύχτα όρδιος, στον τοίχο ακουμπισμένος,
 σάπισε το γιλέκο μου και πέσαν τα κουμπιά μου.
 Κάνας δεν ήρθε να με ιδεί, κάνας απ' τους δικούς μου.
 Κι όταν και με θυμήθηκαν για νά 'ρθουν να με ιδούνε,
 βρήκαν τα φίδια με ν-ουρές, οχιές με δυο κεφάλια,
 βρήκανε και τα νιάτα μου μέσα στη γης χωμένα.

57. Ακούς, μεγαλοδύναμε, και συ μεγάλη χάρη;
 Τον ξένο δώσ' τον ξενιτιά κι αρρώστια μην τον δίνεις.
 Εκεί ν-ο ξένος κείτεται, στα έρημα τα ξένα.

Ένας ξένος αρρώστησε μεσ' τη Θεσσαλονίκη,
 γυρεύ' νερό απ' τον τόπο του, και μήλο απ' τη μηλιά του,
 Γυρεύ' και μοσχοστάφυλο από την περογλιά του.
 Τον άκ'σαν τρεις γειτόνισσες, τρία καλά κορίτσια,
 η μια τον πάει το νερό, κι η άλλ' τον πάει το μήλο
 κι η τρίτη η μικρότερη τον πάει το μοσχοστάφ'λο.
 – Σήκω, ξένο μ', να φας να πιεις, να καλογοιματίσεις.
 Εδώ τον ξένο δεν τον κλαιν και δεν τον παραχώνουν,
 γιατί είν' το χώμα ακριβό κι η γης αγορασμένη.
 Κι αυτό το έρμο σάβανο 'ξαγορασμό δεν έχει,
 γιατί το γνέδουν ορφανές και χήρες το υφαίνουν

58. N-ανάθεμα ποιος έλεγε τ' αδέρφια δεν πονιούνται.
 Τ' αδέρφια σκίζουν τάι βουνά κι οι αδερφές τους κάμπους,
 κι η μάνα σκίζ' τη θάλασσα ν-όσο να τ' ανταμώσει.
 Σαν πήγε και τ' ανταμωσε σ' ένα ξηρό ποτάμι:
 κλάψε ν-αυτή, κλάψε ν-αυτά, πλημμύρ'σε το ποτάμι.

(Στο κέντρο: Τάκης Μπουκάλης, γιος του νεκρού, στα 40μερα του πατέρα. Υπεύθυνος του Πολιτιστικού Συλλόγου Σαρακήνας).

Νοέμβριος 2008. Μοιρολόγησαν οι γυναίκες: Ντάγκα Βαγγελιώ, 83 χρονών Τσίγκα Βάια, 82, Καραπετάκη Τσιάνια, 80, Ντάγκα Βασιλική, 77, Φούρκα Τασιάνα, 73, Σαράφα Θωδώρα, 72, Μπουζαλή Μέλπω, 71, Παλούκα Θανάσω, 71, Μπούρμπου Βάια, 70, Παπαλάμπρου Μαρία, 68, Μπουζαλή Μαρία, 65, Ντάγκα Σωτηρία, 60.

Ο τάφος του Κώστα Μπουκάλη. Νεκροταφείο της Σαρακήνας

Από το χωριό Ροδιανή

59. Βουλιούμαι μια, βουλιούμαι δυο, κρίμα ν-η μαύρη μου,
βουλιούμαι τρεις και πέντε,

βουλιούμαι να, μωρέ, ξενιτευτώ.

Βουλιούμαι να ξενιτευτώ, κρίμα ν-ο μαύρος μου,
πολύ μακριά στα ξένα.

Ν-όσαι βουνά, μωρέ, κι αν εδιαβώ,
κι όσα βουνά κι αν εδιαβώ, κρίμα ν-ο μαύρος μου,
ν-όλα τα παραγγέλνω:

- Βουνά μ', να μη, μωρέ, χιονίσετε.

Βουνά μ' να μη χιονίσετε, κρίμα ν-ο μαύρος μου,
κάμποι μην παχνιαστείτε,

ν-όσο να πάω, μωρέ, και να 'ρθω.

Ν-όσο να πάω και να 'ρθω, κρίμα ν-ο μαύρος μου,
και πίσω να γυρίσω,

βρίσκω τα χιόνια, μωρέ, στα βουνά.

Βρίσκω τα χιόνια στάι βουνά, κρίμα ο μαύρος μου,
τα κρούσταλλα στους κάμπους.

Κι οπίσω πίσω, μωρέ, γύρισα.

Κι οπίσω πίσω γύρισα, κρίμα ν-ο μαύρος μου,
πίσω στα ξένα κάμω.

Κάμω τις ξένες, μωρέ, ν-αδερφές.

Κάμω τις ξένες αδερφές, κρίμα ν-ο μαύρος μου,
τις ξένες παραμάνες.

Κάμω και μια, μωρέ, μηλαδερφή.

Κάμω και μια μηλαδερφή, κρίμα ν-ο μαύρος μου,
τα ρούχα μου να πλένει.

Τα πλένει μια, μωρέ, τα πλένει δυο.

Τα πλένει μια τα πλένει δυο, κρίμα ν-ο μαύρος μου,
τα πλένει τρεις και πέντε,

κι από τις πέντε, μωρέ, κι αμπροστά,

κι από τις πέντε κι αμπροστά, κρίμα ν-ο μαύρος μου,
τα ρίχνει στο σοκάκι.

- Πάρε, ξένη μ', μωρέ, τα ρούχα σου.

Πάρε, ξένη μ', τα ρούχα σου, κρίμα ν-ο μαύρος μου,
και πάνε στο καλό σου.

*N-εδώ τους ξένους, μωρέ, δεν κοιτούν.
N-εδώ τους ξένους δεν κοιτούν, κρίμα ν-ο μαύρος μου,*

.....

60. Παίρνω ένα στρατί, καινούριο μονοπάτι,
βρίσκω ένα δεντρί, δεντρί ξεριζωμένο.
Στέκω το ρωτώ, στέκω και το Ξετά(α)ζω:
- N-άι, καλό δεντρί, σιαπού θα μείνω βρά-να-δυ;
- Να η ρίζα μου να δέσεις τ' άλογό σου,
να τα κλωνάρια μου, κρέμασε τ' άρματά(να)σου,
να κι ο ίσκιος μου, να πέσεις να πλαγιάσεις.
Λίγο πλάγιασα, λίγον ύπνο να πά(να)ρω,
κι όταν ξύπνησα, ο ήλιος βασιλε(νε)ύει.
Την παππαδιά μου μάλωνα και την κατηγορ'νούσα.
Δε με φώναξε να ιδώ κι εγώ τον ήλιο.
- Παππά μ', σε φώναξα κι εσύ βαριά κοιμού-να-σαν.
- Τα παιδιά μου μάλωνα και τα κατηγορ'νούσα,
δε με φώναξαν να ιδώ κι εγώ τον ήλιο.
- Παππά μ', σε φώναξαν, κι εσύ βαριά κοιμούσαν.

61. - Τί στέκουν μαύρα τάι βουνά, τί στέκουν βουρκωμένα;
Μην άνεμος τα πολιουμάει, μήνα βροχές τα δέ-νέ-ρνουν;
- Ουδ' άνεμος τα πολιουμάει κι ουδέ βροχές τα δέρνουν,
μόνο διαβαίν' ο Χάροντας με τους αποδαμένους.
Σέρνει τους νιους απ' αμπροστά, τους γέροντες κατόπι,
και τα μικρούτσικα παιδιά στη σέλ' αραδιασμένα.
Παρακαλούν οι γέροντες, τ' αγόρια γονατίζουν:
- Κόνεψε, Χάρε στο χωριό, κόνεψε σε κρύα βρύση.
- N-ουδέ σ' χωριό κονεύω εγώ κι ουδέ σε κρύα βρύση.
N-έρχοντ' οι μάνες παίρν' νερό, γνωρίζουν τα παιδιά τους,
γνωρίζοντας και παίρνοντας, κανέννας δε θα μείνει.
Θα πάω εκεί που θέλω εγώ.

62. Αφήνω γεια στους φίλους μου και γεια στους συγγενείς μου,
αφήνω και στο σπίτι μου τρία γυαλιά φαρμάκι:
τό 'να να πίνουν το πρωί, τ' άλλο το μεσημέρι,
το τρίτο το φαρμακερό ν-όντας γερνάει ο ήλιος.
Μαζεύ'ν οι μάνες τα παιδιά και τα παιδιά τις μάνες,

μαΐξούνται τ' αντρόγυνα, τα πολυαγαπημένα.
 Στο παραθύρι κάθονταν και μήλο καθαρούσαν,
 λιανά λιανά κουβέντιαζαν, λιανά λιανά το λένε:
 - Το ποιος κατής, το ποιος κριτής, το ποιος θα μας χωρίσει;
 Κι ο Χάρος κάπως τά 'κουσε, κάποιο πουλί του τό 'πε:
 - Ν-εγώ κατής, ν-εγώ κριτής, εγώ θα σας χωρίσω,
 Πως χώρ'σα κι άλλα αντρόγυνα.

63. Π' ανάθεμά το ποιος θα πει, λε, τ' αδέρφια δεν πονιούνται.
 Τ' αδέρφια σκίζουν τάι βουνά κι οι αδερφές τους κάμπους,
 κι η μάνα σκίζ' τη θάλασσα, λε, ν' ώσπου να τ' ανταμώσει.
 Σαν πάεισε και τ' αντάμωσε, λε, σ' ένα ξερό ποτά-νά-μι,
 κι από τα δάκρυα τα πολλά, λε, κι από τα μοιρολό-νό-για
 και το ποτάμ' κατέβασε, λε, μια θολωσιά μεγάλη.
 Φέρνει δεντρά, φέρνει κλαδιά, λε, δέντρα ξεριζωμένα,
 φέρνει και μια γλυκομηλιά, λε, στα μήλα φορτωμένη,
 και στην κορφή 'πό τη μηλιά, λε, δυο αδέρφια 'γκαλιασμένα.
 Ν-ένας στον άλλο έλεγε, λε, ένας στον άλλο λέγει:
 - Τσακώ'σ' καλά, βρε αδερφέ, λε, να μην ξεχωριστούμε.
 Σα δώσαν και χωρίστηκαν.

Από Ροδιανή τραγούδησαν το 2008 οι γυναίκες:

Βαλαή Αικατερίνη (Λίνα), 78, Βαλαή Πανάγιω, 78, Γρίβα Αντιγόνη, 76,
 Νάνου Πανάγιω, 76, Τζέλου Αικατερίνη (Λίνα), 74, Βαλαή Βασίλω, 72, Μά-
 στορα Βάια, 70, Βαλαή Παναγιώτα, 62, Παπαγεωργίου Βασιλική (Τσιτσιά),
 58, Καταγιάννη Γιαννούλα, 53

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το 1980, με πρόσκληση τού Δημάρχου Γρεβενών, γιατρού τής πόλης κ. Δημήτρη Σιόβα, έκανα την πρώτη μου ομιλία για τα μοιρολόγια. Κατάλαβα ότι για να συνεχίσω τη μελέτη αυτού τού είδους τής δημοτικής μας ποίησης, έπρεπε να αρχίσω την καταγραφή και τη συγκέντρωση μοιρολογιών ο ίδιος κι αυτοπροσώπως. Μαγνητοφώνησα τα θρηνητικά άσματα τής μάνας μου, Φρόσως Μότσιου, τής θείας μου Γιαννούλως Φιλιώτη, τής Βάιας Αρμπάρα, μία από τις ομορφότερες φωνές στην Ελλάδα, παρουσιάζοντας σήμερα το μοιρολόγι-τραγουδι τής που άκουσε για μοναδική φορά, από μάστορα-χτίστη ξενομερίτη, το 1929, και έκτοτε το εισήγαγε στο ρεπερτόριό τής.

Συνέχισα με άλλες γυναίκες τού χωριού για να περάσω μετά σε πάνω από 30 χωριά τής περιοχής. Με το μαγνητόφωνο στο χέρι γύρισα χωριά τής Μακεδονίας και τής Θράκης, τής Θεσσαλίας και τής Στερεάς Ελλάδας, τής Πελοποννήσου, τής Ηπείρου, τής Αττικής και Βοιωτίας, τού Ξηρόμερου, τής Κρήτης, τής Ρόδου, νησιά τού Αιγαίου και τού Ιονίου πελάγους. Για τον ίδιο σκοπό κατέβηκα στην Κύπρο και τρεις φορές στην Κάτω Ιταλία, κυρίως σε χωριά τής Γκρετσία Σαλεντίνα. Ακόμα και βουλγαρικά ανέκδοτα μοιρολόγια έχω καταγράψει. Κι αυτό χωρίς την παραμικρή χρηματική βοήθεια από οποιονδήποτε οργανισμό ή υπηρεσία.

Είδαν το φως τής δημοσιότητας δυο τόμοι με τον κοινό τίτλο: *Το ελληνικό μοιρολόγι*. Αν το θελήσει η μοίρα μου, θα μπορέσω να ετοιμάσω και τρίτον τόμο. Το 2005 ο δήμος Δεσκάτης εξέδωσε το πρώτο βιβλίο με παραμύθια τής περιοχής Γρεβενών των 300 περίπου σελίδων (μεγάλου σχήματος) (*Ψέματα κι αλήθεια, έτσι είν' τα παραμύθια*) που συγκέντρωσα, ταξιόνησα και αξιολόγησα με Εισαγωγή των τριάντα τριών σελίδων ο ίδιος και για πρώτη φορά στην ιστορία του τόπου. Να σημειώσω ότι ο πρώην Δήμαρχος κ. Μπιγιάλας ως σήμερα αρνείται να υπογράψει τη σύμβαση που συμφωνήσαμε προφορικά. Ο νυν Δήμαρχος κ. Μίγκος, όταν μίλησα μαζί του, ως νέου δήμαρχου εξέφρασε την αγανάκτησή του, παρουσία άλλων πέντε παραγόντων του Δήμου, για την απαράδεκτη, όπως είπε, συμπεριφορά τού προκατόχου του και υποσχέθηκε να διορθώσει τα κακώς κείμενα. Το αποτέλεσμα: ως σήμερα δεν μου έχουν δοθεί ούτε καν τα νόμιμα έξοδα (2000 ευρώ): μεταφορά-διαμονή (εκτός Δεσκάτης), αναλώσιμα, μαγνητοφώνηση και απομαγνητοφώνηση με την ταυτόχρονη πληκτρολόγηση που έχει εκγρίνει

το προηγούμενο Δημοτικό Συμβούλιο. Σε αιτήσεις μου, το νέο Δημαρχιακό Συμβούλιο απαντά με «σιγή ιχθύος». Και εννοείται η υπόθεση δεν έκλεισε: θα έχει τη συνέχεια σύμφωνα με τους νόμους της Πολιτείας, το ηθικό και το δίκαιο. Είναι το μοναδικό βιβλίο μου, από τα 24 που κυκλοφόρησαν ως σήμερα, όταν η δεύτερη πλευρά αρνείται την υπογραφή συμφωνητικού, παρά την προφορική υπόσχεση. Κακό πράγμα να σε αδικεί η ιδιαίτερη πατρίδα σου.

Στο σημερινό δίσκο συνδυάζω παλιές μαγνητοφωνήσεις (1983-84 κι αργότερα) με εντελώς πρόσφατες καταγραφές. Παρουσιάζω μοιρολόγια που ειπώθηκαν σε τρία μνημόσυνα, ενώ τα υπόλοιπα έχουν μαγνητοφωνηθεί σε κοιμητήρια, σε εκκλησίες, σε αίθουσες Πολιτιστικών Συλλόγων, σε Κοινοτικά γραφεία, σε σπίτια. Σε ένα μοιρολόγι, μια γυναίκα μοιρολογεί τον εαυτό της: συμβουλεύει τον άντρα της τί να κάνει, όταν εκείνη θα έχει πεθάνει. Σα να έκλεισε συμφωνία με το Χάρο ποιος θα κατεβεί πρώτος στον Κάτω Κόσμο.

Δυο μοιρολόγια, τής ίδιας θεματικής ενότητας, διαδέχονται διαφορετική μουσική συνοδεία. Η καταγραφή ίδιων μοιρολογιών τού ίδιου χωριού, σε διαφορετικές περιόδους, δίνει που και που ανόμοια αποτελέσματα. Έτσι μπορούμε να έχουμε:

- διαφορετική ποσότητα στίχων
- διαφορετική θέση ίδιων στίχων στο ίδιο κείμενο.

Οι νέοι στίχοι ή τα νέα στοιχεία προκύπτουν:

- από διαφορετική λειτουργία τής μνήμης την ώρα τής νέας καταγραφής
- από νέα ακούσματα που σχετίζονται με το διάλογο δημοτικών τραγουδιών από γυναίκες τού ίδιου ή και γειτονικών χωριών· τέλος,
- από την αναγκαιότητα έκφρασης μιας διαφορετικής περίπτωσης και έντασης, οπότε προκύπτει το απαραίτητο τής περιορισμένης διαφοροποίησης και προσαρμογής παλιού κειμένου σε νέα δεδομένα.

Γι' αυτό και θεωρώ επείγουσα την ανάγκη για συνέχιση νέων καταγραφών των ίδιων μοιρολογιών στα ίδια χωριά.

Έχω δημοσιεύσει κατά καιρούς κείμενα για την αναγκαιότητα του μοιρολογήματος στην παραδοσιακή κηδεία. Έγραφα μοιρολόγια στα Μανιάτικα του Πειραιά, όταν στο διαμέρισμα μπήκε ένας βδρής με κορμί κυπαρισσιού. Κατάλαβε τί κάνω. Μας διέκοψε κι αποτάθηκε στο σπιτονοικοκύρη:

-*Θέλω καλή κηδεία. Με καλά μοιρολόγια. Θέλω καλή οργάνωση.*

Η πρώτη εντύπωση ήταν, ότι ο άγνωστος σε μένα άνθρωπος αστειεύεται, όχι και τόσο πετυχημένα. Αλλά εκείνος μιλούσε σοβαρά, όσο σοβαρά απαιτούσε η κατάσταση του: με σαφήνεια και με παρρησία. Ήταν βαριά κι ανίατα άρρωστος και μάλιστα στα τελευταία του. Μετρούσε τις στερνές μέρες και ώρες. Σε τέσσερεις μέρες πέθανε. Τα Μανιάτικα ξεσηκώθηκαν συν γυναίξι και τέκνοι: ξεπροβοδούσαν τον θαρραλέο συμπατριώτη.

Στα Γρεβενά, με τη θεία Γιαννούλω Φιλιώτη, επισκεφτήκαμε μια μακρινή συγγένισά μας. Η Μαρία Μπιζούρα από καιρό είχε πέσει στο κρεβάτι και δεν έλεγε να σηκωθεί. Μας είχε καλέσει επιτιούτου. Μόλις μας είδε και είπαμε τα κοινά και τα ανιαρά, μπήκε στο δέμα της:

-Γιαννούλω, πεθαίνω. Η θεία μου κάτι πήγε να πει και τη σταμάτησε με μια χειρονομία του δεξιού χεριού: δε σε κάλεσα γι' αυτό. Όχι, δεν λέω να πεθάνω και σήμερα! Αλλά, λέω, όταν πεθάνω. Θέλω να με μοιρολογήσεις. Εσύ! Αρχισε να ετοιμάζεσαι κιόλας. Αύριο - μεθαύριο φεύγω.

Αν και δεν ήταν η πρώτη φορά που τύχαινα σε παρόμοια συζήτηση, με εντυπωσίασαν τα σταράτα, χωρίς ίχνος μελοδραματικότητας ή φόβου, λόγια της. Τρεις μέρες πριν φύγει για το στερνό ταξίδι της. Η θεία Γιαννούλω μοιρολόγησε τη φίλη της και συγγένισά μας. Τα μοιρολόγια τα μαγνητοφώνησα. Είναι λιγότερο τραγικά από εκείνα που μαγνητοφώνησα σπίτι της για τον σκοτωμένο στον εμφύλιο γιο της Κώστα.

Την απαίτηση να τον μοιρολογήσει ζωντανό η γυναίκα του είχε ένας Κρητικός στα Ανώγεια Ρεθύμνου. Κάτι πήγε να αντιμιλήσει η καημένη η γυναίκα, αλλά εκείνος ξάπλωσε κάτω στο πάτωμα, σταύρωσε τα χέρια του πάνω στο στήθος και πρόσταξε: *Μοιρολόγα με. Τώρα για να ακούσω πώς θα με μοιρολογήσεις, όταν πεθάνω.* Η γυναίκα τον μοιρολόγησε κανονικά κανονικότερα: με φωνές, με δάκρυα, να τραβάει τα μαλλιά της και να οδύρεται. Το εικονικό μοιρολόγημα ήταν πιο πραγματικό και ισχυρό σε έκφραση του πόνου και της παντοτινής απώλειας από μοιρολόγια σε κηδεία. Η αντίθεση ανάμεσα στη σημερινή κατάσταση και εκείνη που θα έρδει οπωσδήποτε, ανάμεσα στην πραγματικότητα και τη φαντασία πυροδότησε το μοιρολόγημα που στίχο με στίχο προχωρούσε από το δράμα στην τραγική απόγνωση.

Το απαραίτητο και το επιθυμητό τού μοιρολογήματος, από τη γυναίκα που θα μοιρολογούσε καλύτερα, τουτέστιν ομορφότερα και με φωνή που θα έβγαине από μεγάλο πόνο, εκφράζουν και οι στίχοι που στη συνέχεια παραδέτω:

- 64 -Γιώργη μ', ήρθε η άνοιξη, ήρθε το καλοκαίρι,
 Γιώργη μ', ήρθαν οι φίλοι σου, οι φίλοι κι οι μπρατίμοι.
 Γιώργη μ' γυρεύουν τ' άρματα σ', γυρεύουν το ντουφέκι σ'.
 - Πάρτε και δώσ' τε τ' άρματα, δώσ' τε και το ντουφέκι.
 - Γιώργη μ', γυρεύουν τ' άλογο σ', γυρεύουν τον υγιό σου.
 - Πάρ' τε και δώσ' τε τ' άλογο, τον πρώτο τον υγιό μου.
 - Γιώργη μ', γυρεύουν τ'ν Γιώργαινα, γυρεύουν τη γυναίκα σ'.
 - Ντ'ν Γιώργαινα μην τη δίνετε, μένα ποιος θα με κλάψει;

Έδωσα ολόκληρο το κείμενο, γιατί αλλιώς θα είχα καταστρέψει την κλιμάκωση της επιθυμίας και της αναντίρρητης ανάγκης για το μοιρολόγημα των νεκρών.

Ασυνήθιστο είναι το τέλος του μοιρολογιού Ν 61, με τους δυο (στην ουσία ενάμισι) στίχους. Εντύπωση προκαλεί η διαφοροποιημένη επανάληψη των ρημάτων 'παίρνουν' και 'γνωρίζουν' με τα αντίστοιχα επιρρήματα 'γνωρίζοντας' και προπαντός το 'παίρνοντας' που τελικά λειτουργούν κατά ανανεωμένο τρόπο ως προς το πιθανό αποτέλεσμα του 'παρσίματος'. Να και οι τέσσερις στερνοί στίχοι του κειμένου:

– *N-ουδέ σ' χωριό κονεύω εγώ κι ουδέ σε κρύα θρύση.
N-έρχοντ' οι μάνες παίρν' νερό, γνωρίζουν τα παιδιά τους,
γνωρίζοντας και παίρνοντας, κανένας δε θα μείνει.
Θα πάω εκεί που θέλω εγώ.*

Αυτό το πετυχημένο λεκτικό πέρασμα από μια συνηθισμένη σε μια εντελώς ασυνήθιστη (και μεταφυσική) περίπτωση αποτελεί τον σπινθήρα που ανάβει και ξαφνικά φουντώνει το αποτέλεσμα της καταστασιακής και της ποιητικής επινόησης, ενώ στη συνέχεια ανυψώνει κατακόρυφα την καλλιτεχνικότητα των στίχων. Η απαρέγκλιτη λογική τής πρακτικής τού Χάρου – θανάτου συνδέεται και το στερνό ημιστίχιο:

Θα πάω εκεί που θέλω εγώ.

Το ίδιο έπραξα κι εγώ: εδώ με οδήγησε το 'δαιμόνιο' τής δικής μου παρουσίας και ανάλυσης.

Τελειώνω το κεφάλαιο με (και για τα) μοιρολόγια της ιδιαίτερης πατρίδας μου, παραδέτοντας ένα από τα πιο ασυνήθιστα μοιρολόγια – τραγούδια: «Ο Γιάννης φίδι σκότωσε» που είναι και το μοναδικό του είδους: ζητούσα επίμονα δημοτικά τραγούδια με φίδια και δράκους, αλλά δεύτερο δεν βρήκα. Πρέπει να είναι από τα παλιότερα στον ελληνικό χώρο:

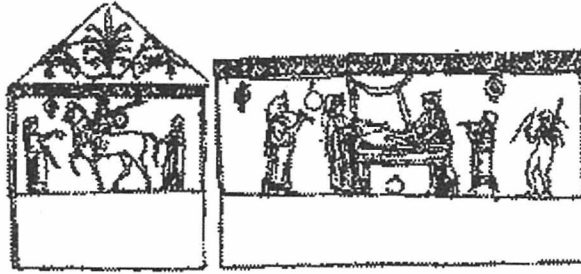
*64. Ο Γιάννης φίδι σκότωσε στη μέσ' από το δρόμο.
N-όσα φίδια κι αν τ' άκουσαν, πολύ τα κακοφάν'κε.
Μοσαφίρέ το έκαναν, μοσαφίρέ το κάνουν,
το πώς να τον φιδιάσουνε ν-αυτόν τον Κακο-Γιάννη.
N-αστρίτης γένετ' άλογο, σαπίτης καβαλ'κείει,
κι αυτή την παρδαλή οχιά τη βάζουνε γκιορντάνι,
να παν να βρουν το Γιάννη.*

Η λέξη 'μοσαφιρέ' απαντιέται μόνο σ' αυτό το δημοτικό τραγούδι που χρησιμοποιείται και σαν μοιρολόγι - τραγούδι.

Οι δυο μοιρολογίστρες που 'χόρεψαν' σε 'κηδεία': Φραντζέσκα Μαριάνο και Αντα Μύρτο από το Μαρτάνο.

Το σημερινό δημοσίευμα με μοιρολόγια από τη ιδιαίτερη πατρίδα μου θέλω να τελειώσω με το έδιμο του χορού γύρω από το φέρετρο του νεκρού. Το συνάντησα και το κατέγραψα - βιντεοσκόπησα στη Γκρετσιά Σαλεντίνια της Κάτω Ιταλίας, στη Μεγάλη Ελλάδα τής αρχαιότητας. Στο κεφαλοχώρι Σαρτάνο έγραφα τα μοιρολόγια της περιοχής. Μοιρολογούσαν δυο γυναίκες. Κι όταν τέλειωσαν, ρώτησα: τί άλλο μπορείτε να θυμηθείτε από τα έδιμα της κηδείας; Να (μακριά από δω), μπροστά μας βρίσκεται ο νεκρός, είπα, μέσα στο φέρετρό του. «Χορεύουμε», ήταν η απάντηση. «Πώς χορεύετε;» ρώτησα. Οι δυο γυναίκες σηκώθηκαν, έβγαλε η καθεμιά ένα μαντίλι λευκό, πήραν τη θέση τους γύρω από το 'φέρετρο', σήκωσαν το μαντίλι πάνω από το κεφάλι τους, άνοιξαν τα χέρια στο φάρδος του μαντιλιού κι άρχισαν να χορεύουν αντικριστά με κινήσεις: η μια προς τα δεξιά κι η άλλη προς τ' αριστερά. Αυτό επανέλαβαν πολλές φορές. Το συναντούσα για πρώτη φορά: χορός γύρω από το φέρετρο;

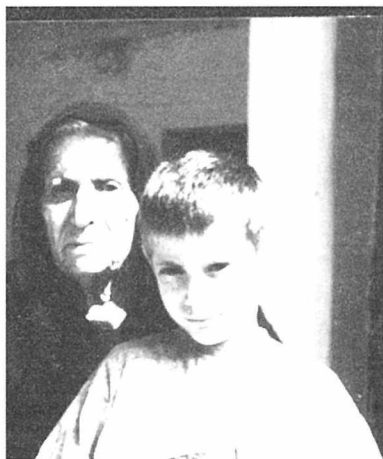
Σχ. 78. Η γραπτή διακόσμηση δύο εσωτερικών πλευρών τάφου στην Ποσειδωνία. Απεικονίζουν ιππέα και πρόδεση (σελ. 321 και 322).

Από τα αριστερά: πρώτη η κ. Φραντζέσκα Μαριάννα και πέμπτη η μητέρα της. Η κηδεία αδερφού και γιου τελέστηκε στις 25.01.1990. Η καταγραφή της συζήτησης έγινε στις 12.09.1995.

Επέστρεψα στην Ελλάδα με το πολύτιμο και πρωτάκουστο υλικό και άρχισα να μελετώ την ιστορία της Μεγάλης Ελλάδας και πιο συγκεκριμένα τα ταφικά έθιμα. Στο βιβλίο της Ντόνα Κουρτς και Τζον Μπόρτμαν με τον τίτλο *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο* (Αθήνα 1994, σελ. 294-95) διαβάζω τα παρακάτω: «Από τον 5ο μέχρι τον 3ο αι. συναντάται στην Ποσειδωνία ένας ειδικός τύπος σαρκοφάγου από πλάκες, με αετωματικό κάλυμμα, σαν μικρός δαλαμοειδής τάφος. Αυτές είναι διακοσμημένες με ζωγραφική στις εσωτερικές πλευρές, αρχικά εξαιρετης τεχνοτροπίας που με την πάροδο των χρόνων κατέληξε επαρχιακή κατά τον τρόπο πιο χονδροειδή. Τα θέματα της ζωγραφικής είναι [...] και θρήνος με πρόδεση που συνοδεύεται από αυλητή».

Το έθιμο της μουσικής συνοδείας (κυρίως με αυλό) το συναντούμε στην ελληνική αρχαιότητα, αλλά με ενδιέφερε η Σαλεντίνα με τη συγκεκριμένη καταγραφή στο Σορτάνο.

· Η μοιρολογίστρα Μαρία Μανίλιο (το γένος Κυριακού (γεν. 1917) από τη Στερνατία (Χώρα) της Σαλεντίνια.

Προσπάθησα να δώσω διαφορετικούς τρόπους εκτέλεσης με εν μέρει διαφορετικά λόγια από μοιρολογίστρες διαφορετικών χωριών σε κάπως διαφορετικές γεωγραφικές καταστάσεις. Προτίμησα τη διαφορετική σύνδεση γυναικών, όπως είναι η ποικιλία κατά την εκπροσώπηση ηλικιών, η μονωδική, διωδική και χορωδιακή εκτέλεση, φτάνοντας στον Ταξιάρχη τις 16 γυναίκες, αλλά που τις χώρισα σε τρεις «χορωδίες» των πέντε, πέντε και έξι, λόγω της δυσκολίας συνεργασίας τους κατά το μοιρολόγημα. Στην τελική διαμόρφωση του δίσκου και με τη θέληση να δώσω περισσότερα μοιρολόγια, περισσότερους τρόπους ρυθμικής και μουσικής εκτέλεσης, άφησα επαναλήψεις σχεδόν πανομοιότυπων περιόδων στροφών. Όμως και εδώ επιτρέπονται από την ίδια την παράδοση οι μερικού χαρακτήρα διαφοροποιήσεις που απορρέουν από την ηχητική εικόνα των λέξεων, από τον διαφορετικό τρόπο τονισμού και της ρυθμικής ποικιλίας στα πλαίσια του ανομοιοκατάληκτου δεκαπεντασύλλαβου. Απέφυγα το κουραστικό των επαναλαμβανόμενων πολλών στροφών στη διάρκεια του μοιρολογήματος με την προτίμηση για γρηγορότερα περάσματα από τον ένα σε άλλο θρήνο και τη δημιουργία μιας μεγαλύτερης και σύνθετης εικόνας λόγου και μουσικής συνοδείας για την έκφραση του πιο μεγάλου πόνου που πηγάζει από την τραγωδία της παντοτινής απώλειας προσφιλών προσώπων.

Η γενική προσπάθεια των μοιρολογιστριών συνίσταται στην έκφραση της άγραφης, αλλά καθολικής, επιθυμίας των ανθρώπων του χωριού: να απαλύνουν

το τραγικό αίσθημα, ωθώντας το συνεχώς προς το δράμα και καταστάσεις μερικού διεξόδου. Αυτό επιτυγχάνεται με τα ανεπαίσθητα περάσματα από τον κάτω στον απάνω κόσμο, βάζοντας τους νεκρούς να μιλούν για προηγούμενες μέρες, βδομάδες και μήνες, ακόμα και χρόνια από την κανονική και χαρούμενη ζωή.

Φεύγω κλαίγοντας, φεύγω παραπονιούοντας.
Μάνα μου, τα λουλούδια μου, πυκνά να τα ποτίζεις.
Να τα ποτίζεις με νερό να μην τα μαραγκιάσεις.

* * *

Κάπου κίνησα να πάω,
τα παιδιά μου δεν μ' αφήνουν:
- Κάτσε, μάνα μ, 'κόμα φέτος,
'κόμα τούτ' το καλοκαίρι,
να χορτάσουμε κουβέντα,
να χορτάσουμε ορμήνια.

* * *

Πουλάκι είχα στο κλουβί και το είχα ημερωμένο,
το τσίτσα, το πότιζα μόσκο και καρυφούλλι.
Κι από τον μόσκο τον πολύ κι από το καρυφούλλι
ξεσκανταλίστηκε το κλουβί και μού 'φυγε τ' αηδόνι.

* * *

Σας παρακαλώ, παιδιά μου,
για σελώστε τ' άλογό μου.
ήρθε η ώρα για να φύγω,
για να πάω στο σεργιάνι,
στο σεργιάν', στον Αη Νικόλα.

* * *

- Τί στέκεσ'τε, αρχόντισσες, και δεν μοιρολογάτε;
'Όλες καημούδια έχετε κι όλες καρδιές καμένες.

* * *

*Αυτούς τους νιους που σου 'στειλα να μην τους βασανίζεις,
γιατ' έχουν ντέρτι στην καρδιά, παράπονο στα χείλη.
Βάλ' τους να φαν, βάλ' τους να πιουν, βάλ' τους να τραγουδήσουν.*

Χαρακτηριστικό γνώρισμα πολλών από τα μοιρολόγια είναι ότι στους στίχους τους εκφράζουν σκηνές από τη ζωή νεκρών με τους ζωντανούς, σα να μην υπάρχουν αδιαπέραστα σύνορα ανάμεσα στους δυο αντίθετους κι ασυμβίβαστους κόσμους. Η μοιρολογίστρα αναφέρεται όχι στο θάνατο, αλλά σε χαρακτηριστικές και συγκινητικές στιγμές των νεκρών με τους ζωντανούς στον απάνω κόσμο, αν και φανερή είναι η «γεωγραφική» δέση του καθενός από τους δυο.

*Μάνα και γιος καθόντανε σ' ένα μαξιλαράκι,
μάνα κρατούσε το κερί κι ο γιος της ξεψυχούσε.
- Μάνα μου, ζήθα το κερί κι άναψε το λυχνάρι.
Ν-εγώ, μάνα μου, θα χαθώ, ν-εγώ, μάνα μ', πεθαίνω.
- Τί λες, τί λες, παιδάκι μου, τί λες, μωρέ, λεβέντη μ';
- Έχω αδερφό μικρούτσικο κι αυτός θα σε τηρήσει.
Μην κλαις, μάνα μ', τα νιάτα μου.*

Μερικές φορές η μοιρολογίστρα ακόμα και τον ίδιο το θάνατο τον μετατρέπει σε γάμο: σε χαρά με την αναμονή της ελπίδας και του αίσιου τέλους. Μερικά μοιρολόγια παίρνουν τη μορφή τραγουδιών του γάμου ή και το αντίθετο: τα τραγούδια με τα οποία ξεπροβοδούν τη νύφη από το πατρικό σπίτι, έχουν όλα τα γνωρίσματα του μοιρολογιού, αφού φεύγει χωρίς επιστροφή. Το παρακάτω μοιρολόγι το είπε η Γρεβενιώτισσα, η πονεμένη μάνα Θεοδώρα Χασιώτη.

*- Εσύ, γαμπρέ μου, κυρ-γαμπρέ,
την αρραβώνα πού 'στειλες.
της Γιάννας μ' δεν τής άρεσε.
- Πες της, μάνα μ', να καρτερεί,
ώσπου να πάω στο χρυσικό
να κόψω βέρα και σταυρό.*

Με τα πανέμορφα λόγια των πικρών τραγουδιών, με την λιτή, αλλά επίσης πανέμορφη μουσική τους και τους δικούς τους ρυθμούς, οι Γρεβενιώτες (όπως και όλοι οι Έλληνες) ξεπροβοδούσαν, που και που ακόμα ξεπροβοδούν, τα αγα-

πημένα τους πρόσωπα στον κάτω κόσμο που άλλοτε ζωγραφίζεται ζοφερός κι άλλοτε αφήνουν να τον ζεστάνει μια φωτεινή θλίψη, μια ιδέα θαλπωρής για τη κατάσταση των νεκρών στο δρόμο τους προς τον κάτω κόσμο, αλλά και μέσα 'στη μαύρη γης, στ' αραχνιασμένο χώμα'.

Ποιητικά και πανώρια τα θρηνητικά μας τραγούδια. Με τί θα τα αντικαταστήσουν οι επόμενες γενιές την ώρα της κηδείας και του μνημόσунου; Θά 'θελα να ζήσω για να περιγράψω αυτά τα νέα ήδη και έδιμα. Αλλά έχω πλήρη επίγνωση της ανθρωπίνης (άρα και της δικής μου) πορείας μέσα στο χρόνο και το χώρο. Εκείνο όμως που σφόδρα επιθυμώ είναι να παραδώσω τη σκυτάλη σε ικανότερα χέρια, την ώρα που θα περάσω τη νοητή γραμμή για να πάω στο Τίποτα: με τη στάχτη του καμένου κορμιού μου στον κόσμο της αιώνιας ζωής μέσα από την ανακύκλωση της ύλης, με τις παράξενες μεταμορφώσεις φύσης και ζωής.

Θέλω να επαναλάβω τις θερμές ευχαριστίες μου στην Πρυτανεία και προσωπικά στον Πρύτανη, Καθηγητή κ. Ιωάννη Γεροθανάση, για την ηθική στήριξη και τη χρηματοδότηση του δίσκου με το γενναίο ποσό των 4.000 ευρώ. Το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων με τιμά με παρόμοιες χειρονομίες: με τις λίγες δυνάμεις που διαθέτω, το τίμησα, το τιμώ και θα συνεχίσω να το τιμώ από τη δική μου μεριά. Άλλες φιλοδοξίες πέρα από την όσο γίνεται καλύτερη προετοιμασία μου για τα μαθήματα που μου ανέθετε ο Τομέας ΜΝΕΦ και το Τμήμα Φιλολογίας, τη δουλειά με τους φοιτητές, την επιστημονική φιλολογική έρευνα δεν είχα ποτέ και πουθενά: ούτε στο Ινστιτούτο Παγκόσμιας Λογοτεχνίας της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ στη Μόσχα, όπου εργάστηκα για δεκαεφτά χρόνια, κι ούτε σε άλλους τομείς της δραστηριότητάς μου. Ως αρχή μου είχα και έχω: να μην διοικώ κανέναν, να μη με διοικεί και να μην με εξουσιάζει κανείς πέρα και έξω από τη συνείδησή μου. Το πέτυχα, αλλά το πλήρωσα πολύ ακριβά στην πατρίδα (σκληροί και πολύ άδικοι οι άνθρωποι της εξουσίας, ακόμα και οι πιο μικροί, στον τόπο μας), αλλά κράτησα την αξιοπρέπειά μου – δεν ντρέπομαι τον εαυτό μου. Εξάλλου το ίδιο πράττω και τώρα, γνωρίζοντας καλά τις συνέπειες της ανυπακοής. Αλλού θα μιλήσω με ονόματα και με ημερομηνίες για τις παρανομίες των άλλων σε σχέση με μένα. Στην ΕΣΣΔ τέσσερις φορές με ανάγκασαν να εκτελέσω καθήκοντα διευθυντικά, αλλά διέκοψα μονομερώς αυτήν τη σχέση με την πάροδο της μισής θητείας στο κάθε υπεύθυνο πόστο.

Στο ερώτημα ή ελεύθερος και κατατρεγμένος ή ραγιάς και βολεμένος, απαντώ, 'ναι' μόνο στο πρώτο. Πολύ μ' αρέσουν οι πρωτιές: και στη ζωή και στην επιστήμη.

1η Μαρτίου 2009

Σημείωση: Το μελλοντικό δημοσίευμα της Επετηρίδας με τα μοιρολόγια από χωριά των Γρεβενών πριν ακόμα διορθώσω τα δοκίμιά του, μου το ζήτησαν τηλεφωνικώς στις 26 Φεβρουαρίου 2009 από το Πανεπιστήμιο της Σάντα Μπάραμπαρα της Καλιφόρνιας (ΗΠΑ). Μαζί με το δίσκο (CD) που δεν είχε ολοκληρωθεί η τελική του διαμόρφωση στα 115'. Για να διδάξουν το αντικείμενο στα Τμήματα φιλολογίας και Λαογραφίας του εκεί πανεπιστημίου. Τα Αντίστοιχα Τμήματα στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων απέχουν από το σπίτι μου 900 μόνο μέτρα, αλλά δεν έδειξαν διδακτικό (και κανένα άλλο) ενδιαφέρον. Με ανέκδοτο υλικό και ζωντανές ηχογραφήσεις θα φορτώνουν τους φοιτητές μας! Οι άλλοι... κουτόφραγκοι είναι.

Μόλις είχα συνταξιοδοτηθεί, πρότεινα στο Τμήμα Φιλολογίας, όπου υπηρέτησα για πολλά χρόνια, να μου δώσουν τη δυνατότητα να διδάσκω ανά έτος δυο αντικείμενα – μαθήματα, γνωρίζοντας ότι υπάρχουν ελλείψεις στον Τομέα ΜΝΕΦ. Εννοείται αμισθί. Δεν γίνεται, μου είπαν: χωρίς αμοιβή. Εντάξει, συμφώνησα. Θα τα χαρίζω κάθε μήνα στο Τμήμα ή στη Σχολή ή και στο Π.Ι.Η, ακόμα, σε Τμήματα Νεοελληνικών Σπουδών σε ξένες χώρες. Για παράδειγμα: στο Πανεπιστήμιο της Σόφιας ή του Κιέβου ή της Μόσχας ή οπουδήποτε αλλού. Κι αυτό στάθηκε αδύνατο. Γνωστοποίησα γι' αυτό τον τότε Αντιπρύτανη (πρώην Πρύτανη) Δημήτρη Γλάρο. Και γιατί αρνήθηκαν; ρώτησε. Ώς σήμερα δεν ξέρω. Πάντως την επαναλαμβάνω για δεύτερη φορά. Χωρίς καμιά τροποποίηση: αμισθί. Οι ανάγκες επαναλαμβάνουν να υφίστανται, αφού στον Τομέα Κλασικής Φιλολογίας εργάζονται 16 διδάσκοντες, ενώ στον Τομέα Μεσαιωνικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας πολύ λιγότερα. Και κάτι ακόμα: Πανεπιστήμιο της Γαλλίας (Παρίσι) και των ΗΠΑ, που προανέφερα, μου ζήτησαν να τους δωρίσω τη συλλογή των 100 περίπου κασετών (οι πιο πολλές είναι διάρκειας των 90 λεπτών) με τα μοιρολόγια που συγκέντρωσα σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας (Ηπειρωτικής και νησιωτικής), στην Κύπρο, την Κάτω Ιταλία (κυρίως την Γκρετσιά Σαλεντίνια) και την Ανατολική Βουλγαρία, στη γλώσσα τους. Και η συλλογή αυτή να φέρει το όνομά μου. Αρνήθηκα. Ώς σήμερα δεν ξέρω αν έκαμα καλά. Η Ελλάδα, πάντως, δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον: Πανεπιστήμια και Ακαδημία.

Αρχισα να καταγράφω μοιρολόγια το 1980. Τα περισσότερα από τα τελευταία (τα 21 από τα 33 του δίσκου που θα συνοδεύει την παρούσα Επετηρίδα) είναι συγκεντρωμένα τον Αύγουστο και Νοέμβρη του 2008, καθώς και το Γενάρη του 2009.

Αυτά, έτσι απλώς: για τη ιστορία, που λένε.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΝΑΛΥΣΗ ΜΙΚΡΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΡΙΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΠΟΙΗΤΩΝ

Προοίμιο

Ο 20ος αιώνας έκανε ένα σημαντικό βήμα στον τομέα της φιλολογικής επιστήμης: στη θέση γενικόλογων και αφηρημένων προσεγγίσεων παλαιότερων εποχών και κυρίως του 19ου αιώνα, προώθησε και πρόταξε την ανάλυση συγκεκριμένου, κυρίως μικρού, ποιήματος, διηγήματος ή μυθιστορήματος και περιορίστηκε αρχικά σ' αυτό. Αλλά η φορά τής κεκτημένης ταχύτητας και της συνήθειας – συρμού συνέχισαν κι ακόμα να κυριαρχούν ακριβώς αυτού, του παλιού τύπου εργασίες αυτοσχεδιαστικής υφής. Παρακάμπτεται η επιστημονική και πολύ συγκεκριμένη ανάλυση υπαρκτών στο κείμενο στοιχείων και λειτουργικών σχέσεων που τα διέπουν, συνεχίζοντας την πεπατημένη: την ελεύθερη έκθεση ιδεών. Αυτά που μας έμαθαν στη μέση εκπαίδευση και παραπέρα στα ΑΕΙ. Ο Κ.Θ. Δημαράς ονόμασε την «Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας» του ως «Ιστορία ιδεών», αφήνοντας έξω την πορεία των λογοτεχνικών υφών.

Ένα παράδειγμα: εδώ και λίγο καιρό διάβασα ένα βιβλίο για τον Ντοστογιέφσκι. Τα τρία τέταρτα είναι αφιερωμένα στην ιστορία της Ρωσίας των παλαιών χρόνων και του μεσαίωνα, σε ιστορίες των τσάρων και για τους τσάρους, φιλοσοφία (θεολογία), τέχνη, ότι ήξερε και δεν ήξερε ο διανοούμενος αυτός, αλλά για τον ίδιο τον Ντοστογιέφσκι, και, βεβαίως, για το έργο του πολύ και πολύ λίγα λέει. Μα κι αυτά ανήκαν σ' αυτό που ονομάσαμε παραπάνω έκθεση ιδεών. Κατά τα άλλα το βιβλίο είναι καλοτυπωμένο και δημοσιευμένο σε κεντρικό εκδοτικό οίκο. Με τρεις εκδόσεις.

Η ανάλυση του ποιήματος της μιας σελίδας δεν αποτελεί αυτοσκοπό, αλλά περισσότερο αρχή της πορείας προς τη σταδιακή μελέτη του συνόλου (μιας ομάδας) κειμένων. Στόχος η αποκάλυψη της καλλιτεχνικής μεθόδου που χρησιμοποιεί ο υπό μελέτη συγγραφέας (ποιητής, πεζογράφος). Ένα βήμα παραπέρα και προσεγγίζουμε τη σχολή, στην οποία ανήκει κι ακόμα ένα βήμα και φτάνουμε στην εξέταση έργων μιας ολόκληρης εποχής.

Η φιλολογική θεώρηση των πραγμάτων θα οδηγήσει αβίαστα και φυσιολογικά στην θεωρητική τεκμηρίωση καταλληλότητας και αποτελεσματικότητας των εργαλείων που χρησιμοποίησε ο ερευνητής. Και φυσικά, δεν θα ξεκινήσει άοπλος, χωρίς την προκαταρκτική θεωρητική κατάρτιση. Σ' αυτόν, όμως, το δρόμο θα δοκιμάζει συνεχώς τη δράση του τρόπου ανάλυσης, αλλά και θα τελειοποιεί τα εργαλεία φιλολογικής προσέγγισης. Ταυτόχρονα θα τα τελειοποιεί, ανακαλύπτοντας και άλλους τρόπους που θα τον βοηθήσουν στη σφαιρικότερη και βαθύτερη θεώρηση του αντικειμένου των μελετών του.

1. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΒΑΦΗΣ

ΔΕΗΣΙΣ

*Η θάλασσα στα βάθη της πήρ' έναν ναύτη.-
Η μάνα του, ανήξερη, παίρνει κι ανάφτει*

*στην Παναγία μπροστά ένα ψηλό κερί
για να επιστρέψει γρήγορα και νάν' καλοί καιροί -*

*και όλο προς τον άνεμο στήνει τ' αφτί.
Αλλά ενώ προσεύχεται και δέεται αυτή,*

*η εικόν ακούει, σοβαρή και λυπημένη,
ξεύροντας πως δεν θάλθει πια ο υιός που περιμένει.*

Δυο προσεγγίσεις του ίδιου καθαφικού ποιήματος, πραγματοποιημένες σε δυο διαφορετικά χρονικά διαστήματα με τη απόσταση των είκοσι πέντε χρόνων: προχώρησα στο δεύτερο 'σχεδιάσμα', χωρίς να διαβάσω το πρώτο που το είχα ξεχάσει παντελώς.

Η μια από τις δυο προσεγγίσεις (δεν 'προδίδω' τη σειρά γραφής τους):

α) Από τον πρώτο στίχο ο Κ. Κ. δίνει τη γνώση του τραγικού συμβάντος. Να τονίσουμε ότι μόνο μεγάλοι ποιητές τολμούν να αποκαλύψουν ευθύς εξαρχής την αλήθεια αυτή. Μη μας ξεγελάσει όμως μ' αυτή την απροσδόκητη χειρονομία, ότι, δήθεν, δεν ξέρει τη δύναμη του ξαφνιάσματος στη τέχνη του λόγου, γενικότερα στην τέχνη, που όντως είναι από τα βασικά στοιχεία στη δόμηση του νοήματος στο έργο τέχνης. Στον δεύτερο στίχο (και πάλι πολύ νωρίς) κατατίθεται η άγνοια ('ανήξερη') της μητρικής τραγωδίας. Από το δεύτερο στίχο, ειδικότερα από το δεύτερο ημιστίχίό του ως το τέλος του πέμπτου στίχου διαδραματίζεται η πράξη του ποιήματος: οι ενέργειες της μάνας που θα συμπράξουν στην επιστροφή του επιθυμητού απόντος.

Ο αναγνώστης όμως γνωρίζει περισσότερα από τη μάνα, ότι ο απών είναι για πάντα απών: πνιγμένος στη θάλασσα. Αυτή η κατάσταση πυροδοτεί την ένταση των περαιτέρω λυρικών περιγραφών που ολοκληρώνεται στον τελευταίο, τον όγδοο στίχο που είναι και ο μεγαλύτερος σε ποσότητα συλλαβών: 16 που μπορεί όμως (δίνει αυτή τη δυνατότητα ο ποιητής) να διαβαστεί και ως κανονικός (κλασικός) 15σύλλαβος, αποτελούμενος από δυο ημιστίχια - των 8 και 7 συλλαβών αντίστοιχα. Εννοείται με συναίρεση.

Το στοιχείο του ξαφνιάσματος (σωστότερα των ξαφνιασμάτων) το τοποθετεί και πάλι σε απρόσμενα μέρη. Αίφνης, στο πέρασμα από τη 'δέηση' στην συγκεκριμένη συμπεριφορά τής εικόνας στο ποίημα που ξαφνικά ζωντανεύει, στη δημιουργία τεράστιας αισθητικής δύναμης και καλλιτεχνικής ομορφιάς, με το παιχνίδι γνώσης - άγνοιας, με τη συμμετοχή τής Παναγίας κατά άρατο τρόπο για τη μάνα στο δράμα και την τραγωδία. Σε επίπεδο μορφικής οργάνωσης των στίχων αυτό εκδηλώνεται με τον πλούτο των ομοιοκαταληξιών με τις ζευγαρωτές, εξάισιες ακουστικές, αλλά και εννοιολογικές εικόνες του τύπου:

ένΑΝ ΝΑΪΤΗ
 ΑΝΑΦΤΕΙ
 υψηΛΟ ΚΕΡΙ
 καΛΟι ΚΑΙΡΟΙ
 Τ' ΑΦΤΙ
 δένεΤαι ΑΥΤΗ

καθώς και με τη στερνή ρίμα που συμπεριλαμβάνει στην ομοηχία της και άτονες συλλαβές, από τα άτονα φωνήεντα της παραλήγουσας και δεξιάτερα προς το τέλος των λέξεων:

λυπΗΜΕΝΗ
 περΙΜΕΝΕΙ.

Το στοιχείο όμως του αισθητικού ξαφνιάσματος ο Καβάφης το τοποθετεί (και εμείς το ανακαλύπτουμε) και σε άλλα σημεία: στο χωρισμό των στίχων σε δίστιχα που θα μπορούσε να αποτελέσει μία 4στιχη στροφή, αφού και το νόημα δεν ολοκληρώνεται (πέρα από τον 1ο στίχο) στα πλαίσια της σειράς – στίχου, αλλά χρησιμοποιεί τους διασκελισμούς για να δημιουργήσει την αίσθηση της συνεχούς ροής του λόγου – νοήματος και μορφικής πορείας τού συνόλου των στίχων με μια φυσικότερη έκφραση, προς τον προφορικό λόγο.

Με τον χωρισμό όμως σε στίχους, σε δίστιχες στροφές, που και που σε ημιστίχια, ο Καβάφης υποχρεώνει αναγνώστες και ακροατές κατά τη σωστή ανάγνωση του ποιήματος να κάνουν και τις αντίστοιχες παύσεις – στάσεις διαφορετικής διάρκειας και ποιότητας: μικρής ανάμεσα στα ημιστίχια, λίγο μεγαλύτερης ανάμεσα στους στίχους και την πιο μεγάλη ανάμεσα στις στροφές, χωρίς τη διατάραξη της δεδομένης ισορροπίας στην έγκαιρη και σωστή απόδοση του νοήματος. Η αυξανόμενη και αδιάκοπη αποκάλυψη του νοήματος με τους διασκελισμούς περιορίζουν, εν μέρει, τη στάση – παύση, επισπεύδοντας την επανασύνδεση της νοηματικής και μορφικής αλυσίδας στο κείμενο. Ο χωρισμός του ποιήματος σε δίστιχες στροφές αιτιολογείται και εμπεδώνεται αισθητικά με τη χρήση της ζευγαρωτής ρίμας, ενώ παραπέρα χαλυδώνονται με τη διαφοροποίηση των ακουστικών εικόνων της ομοιοκαταληξίας από στροφή σε στροφή.

Στη χορεία (ίσως καλύτερα στο χορό) των ακουστικών συνακολουθιών ο Καβάφης προσθέτει το ζευγάρι των λέξεων: εικών – ακούει, προσεγγίζοντας έτσι δυο διαφορετικές έννοιες – εκείνη της όρασης με την άλλη της ακοής. Το ίδιο όμως κάνει και κατά την ομοιοκαταληξία (προσφέρεται καλύτερα η λέξη 'ριμοποίηση') των αντίστοιχων λέξεων, προσεγγίζοντας έτσι γλωσσικές ενό-

τητες με συγγενικές ή και ίδιες ως προς την ήχησή τους, διαφορετικές όμως ως προς το νόημα που αυτές εκφράζουν. Π.χ.: *ναύτη – ανάφτει, κερι – καιροί* κ.ο.κ. Η ηχητική προσέγγιση σε πολλές περιπτώσεις και η ηχητική εξίσωση διαφορετικών εννοιολογικά λέξεων, εννοιών και μερών του λόγου (ουσιαστικού και ρήματος, επιθέτου (μετοχής) και ρήματος κτλ.) αποκαλύπτει μια καθόλου συνηθισμένη ικανότητα δόμησης και σχέσεων στίχων, στροφών και του συνόλου των όλο κι όλο 8 στίχων. Ο Καβάφης παίζει με επιτυχία, χρησιμοποιώντας για αισθητική αποτελεσματικότητα τη συλλαβική ποικιλία των στίχων: 13 – 14, 14 (13) – 15, 12 – 14, 14 – 16 (15). Σε δύο από τους οχτώ στίχους του ο ποιητής δίνει τη δυνατότητα το διπλού διαβάσματος – απαγγελίας των αντίστοιχων στίχων: με ή χωρίς συναίρεση. Με τα εννοιολογικώς πετυχημένα επίθετα (*σοβαρή και λυπημένη*) αποδίδει σωστά όχι μόνο την τωρινή εικόνα της «εικόνας που ακούει», αλλά και τη συχνή αυστηρότητα, με τη έννοια ακριβώς της σοβαρότητας, με την οποία οι καλλιτέχνες ζωγραφίζουν τη μορφή τής Θεομήτορος.

Θα ήθελα να παρατηρήσω κάτι: η Παναγία δεν μπορούσε να μην γνώριζε την ευσέβεια της μάνας ως προς τα θεία, τη λατρεία της προς τις δυνάμεις του υπερέραν, τον πόνο της μητέρας, αφού κι αυτή είχε πονέσει από τη σταύρωση του μονογενή της. Ξέρει, επίσης, ότι ο γιος της αναστήθηκε σε τρεις μέρες, ενώ ο ναύτης θα μείνει για πάντα στο βυθό τής θάλασσας, άθαφτος κι άκλαυτος – αμοιρολόγητος, σύμφωνα με τα πατροπαράδοτα. Γιατί να ακούει την προσευχή και τη δέηση, να είναι σοβαρή και λυπημένη, όπως το απαιτεί η όλη κατάσταση και η συμπεριφορά τής τραγικής μάνας και να μην τον σώσει αφού είχε τη δύναμη να σώσει το ναύτη και νά 'ναι καλοί οι καιροί, ώστε να επιστρέψει στη μάνα του; Τότε, δεν θα υπήρχε, βέβαια, το συγκεκριμένο ποίημα, με την αισθητική δύναμη και ομορφιά που το χαρακτηρίζει αυτός κι όχι άλλος τρόπος δόμησης με την ποιητική λειτουργία ξεχωριστών στοιχείων και συνόλου.

Δεν είναι, βέβαια, μοναδική η περίπτωση στη λογοτεχνία, όταν η μάνα προσεύχεται, ζητώντας βοήθεια από τις θείες δυνάμεις, ενώ ο γιος ή μοναχογιός είναι ήδη χαμένος.

Στην ποίηση υπάρχει και το παράδειγμα του Σολωμού, ο Λάμπρος του οποίου εξεγείρεται κατά αυτής τής μορφής την αδικία: την μη αποτροπή από τους θεούς τού επικείμενου κακού – του δράματος με την τραγική κατάληξη. Ο Σολωμός βάζει στο στόμα τού ήρωά του τους παρακάτω αντιτυραννικούς στίχους:

*Τέλος πάντων τα μάτια άγρια καρφώνει
Στες δάφνες, και πολλήωρα έπειτα λέει:*

«Σύρε, σημείο χαράς», και φουχτωμένο
Με τα δυο, χτυπάει στο Σταυρωμένο,

«Κόλαση; την πιστεύω είναι τη' αυξάνει,
Κι όλη φεγγοβολάει στα σωδικά μου.
Απόψε Κάποιος που ότι θέλει κάνει
Μόστειλε από το μνήμα τα παιδιά μου.
Χωρίς να τη γνωρίζω εχθές μου βάνει
Τη θυγατέρα αισχρά στην αγκαλιά μου.
Δε λείπει τώρα πάρεξ να χαλάσει
Τον Εαυτό του, γιατί μ' έχει πλάσει».

6) Το ποίημα του Κωνσταντίνου Καβάφη «Δέησις» αποτελείται από οχτώ στίχους που τους χωρίζει ο ποιητής σε τέσσερεις δίστιχες στροφές. Ενωσιολογικά όμως το ποίημα χωρίζεται σε τρία μέρη:

1. Η θάλασσα στα βάθη της πήρ' έναν ναύτη.-
2. Η μάνα του ανήξερη, παίρνει κι ανάφτει

στην Παναγία μπροστά ένα ψηλό κερι
για να επιστρέψει γρήγορα και νάν' καλοί καιροί -

και όλο προς τον άνεμο στήνει τ' αφτί.

3. Αλλά ενώ προσεύχεται και δέεται αυτή,

η εικόν ακούει, σοβαρή και λυπημένη,
ξεύροντας πως δεν θάλθει πια ο υιός που περιμένει.

Να σημειώσω απλώς και μόνο ότι, κατά την άποψή μου, ο τελευταίος στίχος είναι διφορούμενος γραμματικά, ενώ εννοιολογικά γίνεται κατανοητός από τα συμφραζόμενα.

Από το χωρισμό τού ποιήματος σε τρεις εννοιολογικές ενότητες διαπιστώνουμε ότι η κάθε δίστιχη στροφή δεν περικλείει μια ολοκληρωμένη έννοια, σε μια δομική ενότητα, όπως είναι η κάθε στροφή. Τότε ποιος ο λόγος να χωρίσει το ποίημά του ο Καβάφης σε δίστιχες στροφές; Η δοσμένη στροφική οργάνωση

αιτιολογείται με τους διακανονισμούς που πραγματοποίησε ο ποιητής σε επίπεδο: μέτρων, ρυθμών και ομοιοκαταληξίας.

Σε επίπεδο μέτρων ο κάθε στίχος παρουσιάζει μια ιδιόμορφη εικόνα: ενώ το πρώτο ημιστίχιο είναι ουσιαστικά ιαμβικός δσύλλαβος, όπως και το αντίστοιχο ημιστίχιο του κάθε κλασικού 15σύλλαβου, ας πούμε της δημοτικής ποίησης, στο 2ο ημιστίχιο του ίδιου στίχου 'σκοντάφτουμε' κατά την ανάγνωση, ιδιαίτερα κατά την απαγγελία, επειδή ο Καβάφης μάς ξεγελά στην κανονική αναμονή μας και μάς αναγκάζει να σπάσουμε μέτρα και ρυθμό, εξαιτίας της έλλειψης μιας ή δύο συλλαβών στην αρχή αυτού του ημιστιχιού. Η νέα όμως ποιότητα μέτρων και ρυθμού αποτελεί επιλογή τού Καβάφη μέσα από τη χρήση κάποιων δικών του συνδυασμών, αλλά και άλλων που χρησιμοποιήθηκαν από άλλους ποιητές. Στην ουσία προτείνει δικές του μετρικές και ρυθμικές κατασκευές. Τί πετυχαίνει έτσι ο ποιητής; Την υλοποίηση μιας δικής του επινόησης στίχων που μαζί με άλλα στοιχεία συντελούν στη δημιουργία καθαφικού ύφους.

Οι ομοιοκαταληξίες τού Καβάφη σ' αυτό το ποίημα είναι από τις πιο πλούσιες, σύνδετες και πρωτότυπες που δείχνει συνειδητή προσπάθεια για όσο γίνεται πληρέστερη οργάνωση του ποιητικού κειμένου στο συγκεκριμένο επίπεδο. Η συνειδητή αποφυγή τής ενότητας στα πλαίσια της στροφής (σε επίπεδο νοήματος) και η ένταση που δημιουργεί αυτή η κατάσταση, αίρεται με την επίτευξη της στροφικής ενότητας με άλλα μέσα, περισσότερο τυπικά: με ηχητικούς παραλληλισμούς (κυρίως των ομοιοκαταληξιών), οι οποίοι αρχίζουν και κλείνουν το πλαίσιο της στροφής.

Τί προσεγγίζουν όμως οι ομοιοκαταληξίες τυπικά, αλλά και ουσιαστικά; Δυο λέξεις διαφορετικές ως προς την γραμματική τους οργάνωση, αλλά και εννοιολογικά. Σε κάθε δίστιχη στροφή ο Καβάφης προσεγγίζει ηχητικά και νοηματικά μια ολόκληρη λέξη με το μισό μιας άλλης ή και με το ενάμισι ή και τις δυο άλλου στίχου. Παραπέρα συνταιριάζει και δένει σε ενιαίο σύνολο δυο στίχους με διαφορετικές έννοιες. Έχουμε, δηλαδή, να κάνουμε με άλλου είδους και μάλιστα σύνδετης και πολυεπίπεδης καλλιτεχνικής έντασης.

Όμως η μη σύμπτωση (ουσιαστικά η απόκλιση) στροφικής οργάνωσης και εννοιολογικής ολοκλήρωσης δημιουργεί εστία έντασης η οποία μετατρέπεται σε πηγή καινούριας καλλιτεχνικής πληροφορίας τού αγώνα ανάμεσα στον ποιητή και τον αναγνώστη: ποιος θα ξεγελάσει ποιον μέσα από την αυτοματοποίηση της αναμονής και την άμεση αποαυτοματοποίησή της, με αποτέλεσμα να βγαίνει κερδισμένη η τέχνη, η ποίηση και κατ' αυτόν τον τρόπο να μην υπάρχουν νικητές και ηττημένοι.

Επιπρόσθετο στοιχείο οργάνωσης της δίστιχης στροφής πρέπει να θεωρηθεί εν μέρει η συστημική εναλλαγή τονιζόμενων και άτονων συλλαβών, ώστε οι τονιζόμενες να παίρνουν την εικόνα:

- 1η στροφή: 4 – 4
 2η στροφή: 5 – 5
 3η στροφή: 4 – 5 και
 4η στροφή: 4 – 5

Τέλος, οι στίχοι από την άποψη του μήκους, των μετρικών διαστάσεων τους, παρουσιάζουν και ενότητα, αλλά που και που και παραβίαση του 'σωστού' μοντέλου:

Οι πρώτοι στίχοι των στροφών είναι σε ποσότητα συλλαβών:

13, 13, 12, 14

ενώ οι δεύτεροι στίχοι είναι των:

14, 14, 14, 15 (16).

Έτσι σε μερικές περιπτώσεις ο Καβάφης αφήνει τον αναγνώστη να κάνει τη δική του προτίμηση ανάγνωσης του στίχου: με ή χωρίς τη χρήση συνίζησης,

Ο στίχος, λοιπόν, στηρίζεται στη σύμπτωση τυπικών – γραμματικών και εννοιολογικών – σημασιολογικών ενοτήτων, εκτός από τον 2ο στίχο ο οποίος ολοκληρώνεται και γραμματικά και εννοιολογικά στον επόμενο. Επειδή όμως ο 2ος στίχος ολοκληρώνεται στον 3ο και οι στροφές είναι δίστιχες, η μη ολοκλήρωση του στίχου μεταφέρεται και στην στροφική οργάνωση, σπάζοντας την αναμονή του αναγνώστη, κι όπως αναφέραμε παραπάνω – δημιουργεί αυτόματα μια επιπρόσθετη εστία καλλιτεχνικής λειτουργίας μέρους και συνόλου.

Υποστηρίξαμε, ότι το ποίημα εννοιολογικά χωρίζεται σε τρεις ενότητες. Ο ποιητής όμως δε μπορεί να περιοριστεί στη μονόσημη οργάνωση του κειμένου, αφού η πολυσημία διαπερνά όλα τα επίπεδα και τα στοιχεία της τέχνης. Πρέπει, λοιπόν, να στηρίξει τον τεμαχισμό και με επιπρόσθετα μέσα – τυπικά – γραμματικά και λεξικά – σημασιολογικά. Η κάθε ενότητα έχει και το δικό της υποκείμενο:

Στην 1η είναι η θάλασσα (η προσωπική αντωνυμία του 3ου προσώπου: 'αυτή').

Στη 2η είναι η μάνα (η προσωπική αντωνυμία του 3ου προσώπου – 'αυτή')

Στην 3η είναι η εικών (η προσωπική αντωνυμία και εδώ 3ου πρ. 'αυτή')

Έτσι με το γραμματικό στοιχείο των αντωνυμιών ο Καβάφης ενοποιεί το ποίημα στο σύνολό του, χαλυδώνει την ενότητά του. Την ενοποιεί όμως μόνο σε τυπικό – γραμματικό επίπεδο, ενώ την διαφοροποιεί σημαντικά σε εννοιολογικό,

αφού στην πρώτη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με τη θάλασσα (στοιχείο της φύσης), στη δεύτερη με μια μάνα, το κεντρικό πρόσωπο της ανθρώπινης τραγωδίας (θνητή γυναίκα) και στην τρίτη μια εικόνα, το σύμβολο της θεομήτορας. Μ' άλλα λόγια και εδώ ο ποιητής δημιουργεί εστία έντασης, αλλά ταυτόχρονα και καλλιτεχνικότητας. Η προσωπική αντωνυμία με την επαναληπτικότητά της σε τυπικό επίπεδο και σε τρία διαφορετικά πρόσωπα (γραμματικά υποκείμενα) τα προσεγγίζει και τα εξισώνει, δένοντάς τα με κοινές και αμοιβαίες σχέσεις, συσχετίζοντάς τα, χωρίς όμως να τα υποχρεώνει να χάσουν την προσωπική ιδιαιτερότητα, αλλά το αντίθετο: υπογραμμίζοντάς την.

Θα μπορούσαμε να αναφερθούμε και σε άλλου είδους εντάσεις: α) ανάμεσα στον 1ο στίχο και στους δύο επόμενους· β) ανάμεσα στον 4ο και στον 5ο, χωρίζοντας έτσι το ποίημα στα μισά, αλλά και ενώνοντας ταυτόχρονα αντίθετες καταστάσεις: την επιθυμία και την ελπίδα με την αμφιβολία και την αγωνία· γ) ανάμεσα στον 6ο και 7ο: στην δέηση και την προσευχή τη μάνας, τη σοβαρότητα και τη λύπη της εικόνας, ανάμεσα στην άγνοια των ανθρώπων και τη γνώση των δεικνών δυνάμεων· δ) ανάμεσα στους δυο τελευταίους, όπου έχουμε 'ανάσταση' τής εικόνας κι όταν ο στερνός επαναφέρει τον αναγνώστη στον αρχικό στίχο, επαναλαμβάνοντας ουσιαστικά την πληροφορία και κλείνοντας τον κύκλο του ποιήματος - μορφικά και εννοιολογικά· και ε) γενικά και συμπερασματικά ανάμεσα στην απαντοχή, την αναμονή και την χωρίς ελπίδα επιστροφή, - το χαμό.

Σε επίπεδο πλοκής. Από μια πρώτη ματιά και πρόχειρα διαβασμένο το ποίημα θα μας οδηγούσε σε λανθασμένο συμπέρασμα, ότι ο Καβάφης αποφεύγει το στοιχείο του απρόοπτου, ως ισχυρό στοιχείο αισθητικής, αλλά και ως μέσου καθαρά πληροφοριακού χαρακτήρα επίδρασης, αλλά στο τέλος - τέλος μπάζει το ξαφνικό, το συνταρακτικό από τη άποψη της πραγματικής κατάστασης. Η 'απροσεξία' της αρχικής δήλωσης 'διορθώνεται' με τη μεταφορά τού τεχνάσματος του απροσδόκητου στον καταληκτικό στίχο, όπου επιδρά διπλά τώρα: ως τελική θέση αισθητικού χαρακτήρα και ως απλή πληροφορία που από μόνη της εμπεριέχει το στοιχείο τής άμεσης και πανίσχυρης εντύπωσης - την απλότητα και την αμεσότητα στην έκφραση και διατύπωση της ανθρώπινης τραγωδίας, αλλά και ως καλλιτεχνικό εύρημα μέσα από την τόσο σοφή αποκάλυψη της ανθρώπινης μοίρας:

Αλλά ενώ προσεύχεται και δέεται αυτή,

*η εικών ακούει σοβαρή και λυπημένη,
ξέυροντας πως δε θάλθει πια ο νιος που περιμένει.*

2. ΚΩΣΤΑΣ ΒΑΡΝΑΛΗΣ

ΕΝΑΣ - ΟΛΟΙ

Είτε μοναχός μου κ' είτε μ' αλλουνούς,
στη λασπιά του κόσμου και στους ουρανούς,
σε μακριά πελάγη, σε ψηλά βουνά,
στην αγάπη πλάγι, μέρα ή σκοτεινά'

είτε με τ' αηδόνια στη ρεματαριά
είτε με τα χιόνια του ντεληβοριά
είτε με τη λύρα την ποιητική
είτε με την πείρα και τη λογική'

είτε κρασωμένος είτε νερωτός
είτε κλειδωμένος είτ' αμωλητός
είτε σαν παλέβω ένας με πολλούς
είτε ψαχουλεύω μέσα σε τυφλούς

από τα μικράτα ως τα γηρατειά
 (τότε που μ' εκράτ' ακράτηγη φωτιά,
 τώρα, που με παίρνει χάρου προσταγή
 και βαριά με γέρνει στην αχόρτατη γη)

σ' όλα τα στοιχεία τα παντοτινά,
 σ' όλα τα ψυχία τα καθημερινά
 σε ζητώ χαρά μου, τόση δα χαρά!
 Μάιιδε στα όνειρά μου μάιιδε μια φορά!

Θά 'πρεπε να πέσω σ' άπατον γκρεμό,
 θά 'πρεπε να δέσω πέτρα στο λαιμό,
 αν, Ιδέα θεά μου, φλόγα μου αστρική,
 δεν κοιτούσες χάμου να κοιτάζω εκεί.

Ω! τί μάβρα σκότη κ' αίματα πηχτά!
 Όλ' η ανθρωπότη κλαίει με βογγητά!
 -«Σωτηρία για σένα και ξεχωριστή
 δεν υπάρχει (για Ένα!), πριν σωθούν αυτοί!»

Αν διαβάσουμε αυτό το ποίημα σε αλλόγλωσσο (προτιμώ σε φιλόλογο) αναγνώστη που δεν ξέρει Ελληνικά, αλλά είναι εξοικειωμένος με προσεγγίσεις τής ποίησης (σε πρώτη σειρά της παραδοσιακής), έχει γυμνασμένο το αφτί ή είναι μουσικός, άρα ξεχωρίζει την ηχητική οργάνωση του στίχου, τους γραμματικούς – μορφολογικούς και τους συντακτικούς παραλληλισμούς, αυτός ο ξένος θα μας έλεγε τα παρακάτω:

α) Ο λόγος είναι ποιητικός και το ποίημα έχει μέτρα. Ο ρυθμός των στίχων απορρέει κυρίως από την τήρηση του ιδανικού τροχαϊκού μέτρου, αλλά και από συχνές παραβιάσεις του.

β) Στο ποίημά του ο ποιητής χρησιμοποιεί ομοιοκαταληξία κι ότι είναι οξύ-τονη, ζευγαρωτή και πλούσια.

γ) Ιδιομορφία τού ποιήματος αποτελεί η χρησιμοποίηση επιπρόσθετα και τής εσωτερικής ρίμας, η οποία χωρίζει το στίχο σε δύο μέρη:

είτε μοναχός μου
 στη λασπιά του κόσμου
 σε μακριά πελάγη
 στην αγάπη πλάγι κ.ο.κ.

δ) Η εσωτερική ρίμα εξελίσσεται που και που σε μορφή αναπτυγμένης και αλυσιδωτής φωνολογικής ηχητικής οργάνωσης του ποιήματος στο σύνολό του: «Τότε που μ' εκράτ' ακράταγη φωτιά».

ε) Η εικόνα της ειδικής φωνολογικής, μορφολογικής και συντακτικής οργάνωσης του ποιήματος ενισχύεται συνεχώς από τους αλληπάλληλους παραλληλισμούς, τις επαναλήψεις σε πολλά ταυτόχρονα επίπεδα.

Αυτά, περίπου, θα μας έλεγε ένας ξενόγλωσσος, μάλλον φιλόλογος, ειδικός σε αναλύσεις ποιητικών κειμένων, αλλά που δε ξέρει Ελληνικά. Φιλόλογος όμως που ξέρει τη γλώσσα και την ποίηση του Βάρναλη, θα προχωρούσε παραπέρα και θα έλεγε: ώς τώρα ο αλλόγλωσσος φιλόλογος που δεν ξέρει Ελληνικά μας βοήθησε να εξετάσουμε τα ποιητικά στοιχεία που τοποθέτησε ο ποιητής και βρίσκονται λίγο πολύ στην επιφάνεια των στίχων: τα ακούμε κι αν τους έχουμε μπροστά μας, τα βλέπουμε κιόλας. Προχωρώντας από την επιφάνεια προς το αόρατο εσωτερικό του στίχου με στόχο να αποκαλύψουμε τα νοήματα, τις σημασίες του κειμένου, εμείς, οι Έλληνες θα προσδέταμε ότι ο Βάρναλης χρησιμοποίησε με μεγάλη δεξιοτεχνία και με εξίσου μεγάλο αισθητικό αποτέλεσμα την εννοιολογική αντίθεση στα πλαίσια της στροφής και όλου του ποιήματος.

Αρχίζουμε από τον τίτλο: «Ένας» - «Όλοι»: είναι ήδη δεδομένη η αντί(παρά)θεση του ατόμου με ένα κοινωνικό σύνολο στο επίπεδο που ο ίδιος επιλέγει και πλαγίως ('ανεπαισθήτως') επιβάλλει στον ακροατή, στον αναγνώστη κτλ.

Αξίζει να απαριθμήσουμε αυτές τις αντι(παρα)θέσεις:

ένας	όλοι
μοναχός	μ' αλλουνούς
λασπιά	ουρανοί
πελάγη	βουνά
μέρα	σκοτεινά
αηδόνια (άνοιξη)	χιόνια (χειμώνας)
λύρα ποιητική	πείρα και λογική
κрасωμένος	νερωτός
κλειδωμένος	αμολητός
παλέβω	ψαχουλεύω
(ένας με πολλούς)	(μέσα σε τυφλούς)
μικράτα	γηρατειά
εκράτα	ακράταγη
με παίρνει	με γέρνει
(χάρου προσταγή)	(στη αχόρταη γη)

στοιχεία	ψυχία	
(παντοτινά)	(καθημερινά)	
να πέσω	να δέσω	
(σ' άπατον γκρεμό)	(πέτρα στο λαιμό)	
απάνου	χάμου	κ.ο.κ.

Το ποίημα των επτά 4στιχων στροφών χωρίζεται σε δύο άνισα (ποσοτικά) μέρη:

α) Το λυρικό πρόσωπο (ο κύριος αφηγητής) σε μορφή εσωτερικού διαλόγου που καλύπτει τους 32 από τους 34 στίχους, στην πορεία (στην εξέλιξη) του ποιήματος ψάχνει να βρει τη χαρά – ακόμα και την παραμικρή. Δεν τη βρίσκει ούτε στα όνειρα. Και εκεί ακριβώς που βρίσκεται σε άκρα απόγνωση και που καταλήγει στο συμπέρασμα ότι

Θά 'πρεπε να πέσω σ' άπατον γκρεμό,
θά 'πρεπε να δέσω πέτρα στο λαιμό –

εμφανίζεται η Ιδέα θεά, η φλόγα η αστρική προσωποποιημένη, που κοιτάζει χάμω: στο ίδιο σημείο μεταφέρει τα μάτια του και το λυρικό πρόσωπο που βρίσκεται, όπως είπαμε, σε άκρα απόγνωση. Και τί είδε εκεί κάτω;

Ω! τί μάβρα σκότη κι αίματα πηχτά!
Ολ' η ανθρωπότη κλαίει με βογκητά!

Εδώ ακριβώς και κάνει την εμφάνισή του το δεύτερο πρόσωπο που τον λόγο του ο ποιητής τον βάζει σε εισαγωγικά, τον ξεχωρίζει με παύλα που δηλώνει, όπως είναι γνωστό, αλλαγή κατάστασης, προσώπου, διάλογο.

Αφήνω για μια στιγμή το συγκεκριμένο ποίημα του Βάρναλη και περνώ στην αποσπασματική εξέταση άλλων δυο συνθέσεων του αποκλειστικά και μόνο σε μεθοδολογικό επίπεδο με τη μορφή παρεκβάσεων.

Παρέκβαση πρώτη. α) Το «Πρώτο μέρος» τού συνθετικού ποιήματος με τον γνωστό τίτλο «Το Φως που καίει» ο Βάρναλης το ονομάζει «Ο μονόλογος του Μώμου». Λόγος γίνεται για έναν πολύ ενδιαφέροντα μονόλογο που από την αρχή αρχή του ο Βάρναλης μας παρουσιάζει «Τα πρόσωπα τού Μονολόγου: Προμηθέας, Ιησούς, Μώμος, η μάνα Γης, ένα Αηδόνι». Αμέσως παρακάτω προσδιορίζει το χρόνο μέσα στη εποχή και την ακριβή ώρα της μέρας, κατά την οποία συνομιλούν τα παραπάνω πρόσωπα – μυθολογικά και συμβολικά: «Ανοιξιάτικο

απομεινόμερο». Πού όμως ακούστηκε 'μονόλογος' ανάμεσα σε πέντε πρόσωπα όπου ο λόγος εξελίσσεται στη συνέχεια σε μονόπρακτο θεατρικό έργο;

Στην πρώτη σελίδα μονολογεί ο Προμηθέας («απάνου από τον Κάφκασο»). Μετά, ένα ένα παίρνουν το λόγο τα υπόλοιπα πρόσωπα: ο Ιησούς («απάνου από το Γολγοθά»), ο Μώμος κ.ο.κ. Δηλαδή, τί κάνει ο Βάρναλης, μας καροΐδεύει; Μονόλογος του Μώμου, μονόλογοι και διάλογοι λογοτεχνικών προσώπων μυθολογικού χαρακτήρα. Και που στο τέλος τού μέρους τα πάντα μπαίνουν στη θέση τους, όταν ο Μώμος – Βάρναλης εξηγεί τί ακριβώς συμβαίνει στις 40 σελίδες τού κειμένου του:

Ιησούς
(ξέπνοα)

«Τετέλεσται!»

Μώμος

Τί είπες;

(σιγή)

Μώμος
(στον Προμηθέα)

Τί είπε!

(βαδύτερη σιγή)

Μώμος
(μέσα του)

Δεν ακούγονται!

Χαθήκανε κι οι δυο τους μαζί από το πρόσωπο της γης.

(Νύχτωσε. Σιγοβγαίνει το φεγγάρι.

Ο Μώμος βρίσκεται καδισμένος σ' ένα μεγάλο γεφύρι απάνου από μίαν τεράστια άβυσσο. Είναι το γεφύρι, που δένει τα περασμένα με τα μελλούμενα.

Καθώς κοιτάει στο βάθος τα νερά, που κυλάνε αστράφτοντας σα μάβρο ατσάλι και βογκάνε, συλλογίζεται:»

Όλα τούτα είτανε πλάσματα τής φαντασίας μου, ένα ξέσπασμα και ξαλάφρωμα του στοχασμού μου!

Μου αρέσει κάπου – κάπου να μιλάω μοναχός μου. Να χωρίζω τον εαφτό μου σε λογής αντίθετα σύμβολα και να τα βάζω να μαλλώνουνε.

Ποιος ξέρει;

Ίσως κάποιος να με άκουσε...

Αν, όχι, θα έρθει καιρός, που θα πληθαίνουν τόσο οι Μώμοι, που μονόλογοι σαν κι αφτόνε, θά 'ναι ολότελα περιττοί!

Μα πρώτα θα 'χουμε περάσει το γεφύρι...»

Παρέκβαση δεύτερη. Θα αναφέρω και πάλι το 1ο μέρος, αλλά ενός νέου έργου: του λυρικού πεζογραφήματος με τον τίτλο *Η αληθινή απολογία του Σωκράτη*.

Ο βαρναλικός Σωκράτης, στο δικαστήριο των Αθηνών (Αθηναίων) δεν ακούει τις κατηγορίες που του προσάπτουν οι τρεις κατηγοροί του, αλλά «κοίταξε ψηλά τον ανοιξιάτικο ουρανό και κάπου – κάπου σιγότριβε το ζερβί του γόνα, που τότε σουγλούσε». Δεν άκουσε λοιπόν το τέλος της αγόρευσης των κατηγορών, γι' αυτό και κάποιος μαθητής του «τόνε τράβηξε από το μανίκι: «Δάσκαλε! η σειρά σου». Για το συσχετισμό του ποιήματος «Ένας – Όλοι» με το λυρικό αριστούργημα ενδιαφέρει το παρακάτω παράδειμα:

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Τί ώρα είναι;.. Περασμένο μεσημέρι!.. Έξι σωστές ωρούλες και δεν άκουσα τίποτα! Τα χρόνια, βλέπετε, μου βαρύνανε την ακοή... Αν Ο Δυσσέας είχε το κουσούρι μου, δε θα κόπιαζε να καλαφατίσει τ' αφτιά του με κερί και να δεθεί στο κατάρτι, για να μην ακούσει το ηδονικό τραγούδι του θανάτου. Αγκαλά, (μια και τό 'φερε η κουβέντα) ο θάνατος αντιλάλησε βαθύτερα μέσα στην ψυχή του κι ύστερα τον άκουγε σ' όλη του τη ζωή.

2. Μα και νά 'χα δέκ' αφτιά κι όλα γερά, πάλι δε θα μπορούσα ν' ακούσω. Τά 'χασα μπροστά στο μεγάλο και φανταχτερό σας πλήθος. Μου φανότανε πως είμουνα, στον άλλο κόσμο και με δικάζανε πεδαμένον πεντακόσιοι Πλούτωνες. Γι' αφτό και χαμογελούσα ταπεινά. Είταν από φόβο, σαστιμάρα και βλακεία! Α!.. νιώθω να λαχταρίζει μέσα στην ψυχή μου το πατριωτικό μου φιλότιμο. Έχω κι εγώ τις μεγάλες αφτές αρετές! Κι αληθινά, όπου ριζοβολήσει τούτ' η Τριάδα (βλακεία, σαστιμάρα και φόβος) εκεί κι ο Νόμος έχει δύναμη κι ο λαός είν' ευτυχισμένος.

3. Λοιπόν δεν άκουσα τίποτα, γιατί 'χε σταματήσει το μυαλό μου. Άλλοτε συνήδιζε να ταξιδέβει πολύ μακριά, σε μια χώρα ξωτική, που μήτε πουλί μήτε πλεύμένο τήνε ζύγωσε ποτές, γιατί δεν υπάρχει πουθενά. Εκείδες ματαγύριζε πάντα γιομάτο βουητά και θάμπη και πόνους αβάσταγους. Είταν η χώρα των Ιδεών, ώ άντρες Αθηναίοι! Κι όποιος μπει σ' αφτήνε μια φορά παδαίνει το

δυστύχημα του Τειρεσία, που είδε την Παλλάδα κατάγυμνη. Στραβώνεται για πάντα!

4. Μα τώρα τελευφταία το μυαλό μου φέρνεται σαν τα μουλάρια, που βρίσκονται ξαφνικά μπροστά σ' ολόρθο γκρεμόν ή πάνου σε σάπιο γεφύρι. Κωλώνει, καρφώνεται, πεισματώνει και δε θέλει να κάμει μισή πιδαμή πέρ' από τη μύτη του. Και μ' αναγκάζει να σκύβω να κοιτάζω τη μύτη μου! Ολάκερος κόσμος! Απεραντοσύνη της ασκήμιας, ήγουν της αλήθειας! Με πιάνει ζάλη και τα μελίγγια μου χτυπάνε σα σφυριά. Παράξενο πράμα! Βλέπουμε θεούς, ιδέες, ονειράτα, περασμένα, μελλούμενα και δε βλέπουμε τη μύτη μας, ώ άντρες Αθηναίοι! Τώρα καταλαβαίνω, πως αληθινά σοφός είναι κείνος που καταφέρνει να τήνε ιδεί και να την καταλάβει. Κι εγώ μήτε την είχα ποτέ υποψιαστεί, πως υπάρχει κι ας με πειράζαν όλοι, πως είτανε πλατσουκωτή σαν της μαϊμούς και του τράγου. Δεν άκουσα το λοιπόν τίποτα, γιατί όλες αφτές τις ώρες μελετούσα τη μύτη μου για να γίνω σοφός».

Και τώρα επιστρέφουμε στο ποίημα «Ένας Όλοι». Για να εντοπίσουμε τα κοινά σημεία ανάμεσα στα τρία αυτά έργα του Βάρναλη.

α) Ο ιδιόμορφος, εντελώς ασυνήθιστος και παράξενος μονόλογος – διάλογος στο ποίημα «Ένας – όλοι» και στο «Φως που καίει» («Μέρος Πρώτο»).

β) Ο λογοτεχνικός ήρωας στον «Ένας – Όλοι» και την «Αληθινή απολογία του Σωκράτη» («Μέρος Πρώτο») βλέπει την αλήθεια, όταν κατεβαίνει από τη «Χώρα των Ιδεών» - «Ιδέα θεά μου, φλόγα μου αστρική» και κοιτάζει χάμου (στο «Ένας – Όλοι») ή όταν το μυαλό αναγκάζει τον Σωκράτη να σκύψει και να κοιτάξει τη μύτη του. Τί ακριβώς κατάλαβε ο λυρικός αφηγητής στο «Ένας – Όλοι» και ο Σωκράτης στην «Αληθινή απολογία» του;

Ω! τί μάβρα σκότη κι αίματα πηχτά
 'Ολ' η ανθρωπότη κλαίει με βογκητά!

Αυτή είναι η διαπίστωση των λογοτεχνικών προσώπων από το κοίταγμά τους χάμου, δηλαδή κατά το κατέβασμά τους από τον ουρανό («τη χώρα των ιδεών» που, κατά τον βαρναλικό ήρωα Σωκράτη, 'δεν υπάρχει πουθενά»), ενώ αμέσως παρακάτω αναιρεί αυτήν τη ρήση και δηλώνει: «Κι όποιος μπει σ' αφτήνε μια φορά παθαίνει το δυστύχημα του Τειρεσία, που είδε την Παλλάδα κατάγυμνη. Στραβώνεται για πάντα!».

Από αυτή την εικόνα για τη χώρα των Ιδεών και τον πραγματικό, το γήινο κόσμο ξεκίνησε ο Βάρναλης για να την ενσαρκώσει και να την αναπτύξει στους 28 στίχους του ποιήματος «Ένας – Όλοι», ενώ ο αναγνώστης, ο ακροατής κι ο

ερευνητής ξεκινάει από τη μελέτη των συγκεκριμένων στίχων για να φτάσει στην αποκάλυψη του νοήματος, της κεντρικής ιδέας στο ποίημα.

Όπως είναι γνωστό, ο Βάρναλης ανήκει στη μαρξιστική Αριστερά και οι ιδέες του σοσιαλισμού ήταν εκείνες που ενστερνίστηκε και ενσάρκωσε στους εξαίσιους στίχους και στο αξεπέραστο λυρικό πεζογράφημά του.

Μια που η φιλοσοφία τού μαρξισμού αποτέλεσε τη βάση για τη διαμόρφωση του ιδεολογικού πιστεύω τού Βάρναλη, θα ήθελα να κλείσω το κείμενό μου με μια φράση του Φρίντριχ Ένγκελς: «Αν έστω και ένας άνθρωπος πάνω στη γη είναι σκλαβωμένος, δεν μπορώ να νιώσω τον εαυτό μου ελεύθερο». Προσωπικά βρίσκω συγγένεια σ' αυτά τα λόγια του Ένγκελς και στην κεντρική ιδέα τού ποιήματος «Ένας - Όλοι» και μάλιστα ποιητικά αναπτυγμένη από το Βάρναλη προς την κατεύθυνση της αφύπνισης, της αγωνιστικής ανάδρασης και κοινωνικής δράσης των λογοτεχνικών ηρώων (των αναγνωστών).

Πιθανόν να πει κάποιος (και με το δίκιο του) ότι για την τωρινή μου ανάλυση διάλεξα κείμενο της παραδοσιακής ποίησής μας, ένα ποίημα του Βάρναλη που προσφέρεται σαφώς στην ανάλυση, γιατί, πράγματι συναντούμε σ' αυτό πολλαπλούς κι απανωτούς παραλληλισμούς, μερικοί από τους οποίους βρίσκονται ακριβώς στην επιφάνεια των στίχων.

Γι' αυτό και θέλω να συνεχίσω με την παρουσίαση - ανάλυση στίχων ενός 'νεωτερικού' ποιητή: τού υπερρεαλιστή Νίκου Εγγονόπουλου.

3. ΝΙΚΟΣ ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ

«ΖΗ Ο ΜΕΓΑΣ ΑΝΕΞΑΝΔΡΟΣ;»

καίω τα νιάτα μου
που είναι κιθάρα
που είναι κινάρα
που είναι κινύρα

λέω το άθροισμα
που είναι Μερόπη
που είναι μετόπη
που είναι με τόπι

κλαίω τις θύμησες
σαν το κοράκι
σαν το Κοράνι
σαν το κοράλλι

κι είμ' ο Μινώταυρος
μες στο σεντούκι
μες στο σεντόνι
μες στο συντέφι

Να ξεκινήσω από την ερμηνεία μερικών λέξεων που μπορεί να μην είναι και τόσο γνωστές:

κινάρα – αγκινάρα
κινύρα – είδος κιθάρας· κινύρομαι: θρηνώ, οδύρομαι
μετόπη – τετράγωνη πλάκα, μέρος του διαζώματος των αρχαίων δωρικών ναών

Το ποίημα του Ν. Εγγονόπουλου αποτελείται από τέσσερις 4στιχες στροφές: οι τρεις πρώτες (συντακτικά) είναι φτιαγμένες κατά το ίδιο πρότυπο – είναι σύνθετες προτάσεις, εκ των οποίων ο πρώτος στίχος είναι η κύρια πρόταση και οι τρεις επόμενοι στίχοι είναι δευτερεύουσες και αναφορικές προτάσεις. Η τελευταία στροφή είναι μία και κύρια πρόταση.

Οι πρώτοι στίχοι και των τεσσάρων στροφών είναι σε ενεστωτικό χρόνο και οι υπόλοιποι τρεις που ακολουθούν παρουσιάζουν τη μορφή των συντακτικών παραλληλισμών. Στους βσύλλαβους στίχους των δύο πρώτων στροφών το πρώτο μισό των αναφορικών προτάσεων αποτελεί πλήρη επανάληψη μορφολογική και συντακτική, ενώ το δεύτερο μισό των ίδιων προτάσεων παρουσιάζει την εικόνα ενός ηχητικού παραλληλισμού με την παραβίαση ενός μόνο φθόγγου και σε μια περίπτωση η φωνητική ενορχήστρωση είναι πλήρης και τέλεια: μετόπη – με τόπι. Το ίδιο επαναλαμβάνεται σχεδόν και στις υπόλοιπες δύο στροφές όπου οι δεύτεροι – τέταρτοι στίχοι είναι πεντασύλλαβοι με πλήρη επανάληψη των δύο πρώτων συλλαβών, ενώ οι υπόλοιπες τρεις που απαρτίζουν λέξεις – ουσιαστικά ονόματα οργανώνονται κατά τον ίδιο (με τις πρώτες δύο στροφές) τρόπο, αλλά με πιο χαλαρωμένη την ηχητική οργάνωση στην τελευταία στροφή.

Οι αρχικές λέξεις – ρήματα των πρώτων τριών στροφών ενορχηστρώνονται επίσης ηχητικά. Έτσι έχουμε την παρακάτω εικόνα: α) k+eo β) l+eo και γ) k+l+eo όπου το e είναι παντού τονιζόμενο.

Συνηθισμένος ο αναγνώστης από αυτού του είδους την επανάληψη περιμένει και το ρήμα της τελευταίας στροφής να είναι οργανωμένο ηχητικά κατά τον ίδιο τρόπο. Αλλά ο ποιητής επιφυλάσσει εκπλήξεις: αποαυτοματοποιεί την αναμονή και δίνει μια διαφορετική φωνητική εικόνα, χρησιμοποιώντας έτσι το καλλιτεχνικό στοιχείο του απρόοπτου, του καλλιτεχνικού αιφνιδιασμού. Το κάνει όμως αυτό και για έναν άλλο λόγο: να φανερώσει αρκετά έμμεσα, αλλά πειστικά ότι η συντακτική δομή της τελευταίας στροφής είναι διαφορετική από τη δομή των τριών προηγούμενων, αφού η πρόταση στο τέλος είναι κύρια και επομένως απλή.

Έτσι, ένα από τα κυριότερα στοιχεία που χρησιμοποιεί ο Νίκος Εγγονόπουλος για τη σύνδεση του συγκεκριμένου ποιήματος είναι το στοιχείο των διαδοχικών ηχητικών συνειρμών που οδηγεί (αυτό το στοιχείο του συνειρμού) σε συμπαράταξη αρκετά διαφορετικών εννοιών που στην παραδοσιακή ποίηση ή στον προφορικό λόγο θα ήταν αδύνατη ή, τουλάχιστον, σπανιότατη.

Η συνειρμική λειτουργία τής μνήμης μπορεί να δώσει πολλές και διαφορετικές εικόνες κατά την ανάγνωση και την πρόσληψη αυτού του ποιήματος. Επομένως, και μόνο ο τίτλος θα μπορούσε να προκαλέσει σειρά από παραστάσεις μυθολογικού, ιστορικού και φιλολογικού χαρακτήρα. Το ίδιο και η χρησιμοποίηση των λέξεων Μερόπη, Κοράνι και Μινώταυρος. Και μόνο η τελευταία θα έφερνε στη φαντασία μας την Πασιφάη και τον θαλάσσιο ταύρο που έστειλε ο Ποσειδώνας στην Πασιφάη, στη συνέχεια – τον Θησέα, το λαβύρινθο, την Αριάδνη, το μίτο της Αριάδνης, την Αφροδίτη, τον Διόνυσο, τον Αιγαίο. Δηλαδή, ανάλογα με τις γνώσεις του αναγνώστη, με την ικανότητά του να επικοινωνεί με το παρελθόν: με την ιστορία, τη φιλοσοφία, τη θρησκεία, τη λογοτεχνία, γενικότερα την τέχνη, η εικόνα αυτού του ποιήματος θα γίνεται και διαφορετική – άλλοτε πιο πλούσια κι άλλοτε πιο φτωχή. Όλες όμως αυτές τις δυνατότητες διεύρυνσης και εμπλουτισμού τού ποιήματος τις έδωσε ο ποιητής και δεν αποτελούν παιχνίδι της φαντασίας τού αναγνώστη, του ακροατή και του ερευνητή. Ο ποιητής έδωσε το δικό του καλλιτεχνικό (μορφικό και εννοιολογικό) 'σύμπαν' και εναπόκειται στην ικανότητα του δέκτη να αποκαλύψει το μέρος (μεγάλο ή μικρό) του πλήρως ολοκληρωμένου έργου του.

Εκεί όμως που θα δυσκολευτούμε, είναι η προσέγγιση του νόηματος στο δοσμένο ποίημα, ώστε να μπορούμε να πούμε ότι μπροστά μας έχουμε σίχους – στροφές που δεν έχουν ένα νόημα, αλλά που το καθένα απ' αυτά να έχει και πολλές σημασίες. Οπότε ο κάθε αναγνώστης καλείται να αποσπάσει από το κείμενο εντυπώσεις ή και έννοιες εντελώς προσωπικού (άκρως υποκειμενικού) χαρακτήρα. Στις εντυπώσεις θα υπάρχουν κοινά σημεία ανάμεσα σε διαφορετικούς αναγνώστες, ενώ το εννοιολογικό επίπεδο είναι ελεύθερο έως αυθαίρετο

στον προσδιορισμό των νοημάτων όχι μόνο για διαφορετικούς αναγνώστες, αλλά και για τον ίδιο αναγνώστη στη διάρκεια διαφορετικών αναγνώσεων.

Αν προσπαθήσουμε να καταλήξουμε σε μερικά συμπεράσματα από την προσέγγιση και την ανάλυση δύο ποιημάτων, οι συγγραφείς των οποίων ανήκουν σε διαφορετικές σχολές και καλλιτεχνικές παραδόσεις, θα ξεχωρίζαμε τα παρακάτω κοινά στοιχεία:

α) Ο συνδυασμός των λέξεων στην ποίηση ακολουθεί μια δική του λογική που είναι διαφορετική από τη λογική συνδυασμού λέξεων στον προφορικό λόγο τής απλής πληροφόρησης ή του δοκιμίου.

β) Ο ποιητικός λόγος έχει έναν καθαρά δικό του ρυθμό που άλλοτε είναι αυστηρότερα κι άλλοτε χαλαρότερα οργανωμένος στο ίδιο επίπεδο, που δεν έχει σχέση με το ρυθμό (τους ρυθμούς) του μη ποιητικού λόγου. Κι αυτό αποτελεί τη δεύτερη ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στην ποίηση και την μή ποίηση

γ) Η ποιητική γλώσσα είναι πολύσημη, ενώ η μη ποιητική είναι μονόσημη.

δ) Στην ειδική οργάνωση του ποιητικού λόγου πρέπει να εντάξουμε την παρουσία, με την αντίστοιχη αισθητική λειτουργία τους, καλλιτεχνικών μέσων και τρόπων έκφρασής τους, τον συμβολικό, ενίοτε και αλληγορικό χαρακτήρα των ποιητικών εικόνων – παραστάσεων.

ε) Δεν υπάρχει ποίηση χωρίς παραλληλισμούς που μπορούν να είναι: ηχητικοί – φθογγικοί – φωνητικοί, μορφικοί – μορφολογικοί και συντακτικοί ή οποιοδήποτε άλλοι, π.χ. εννοιολογικοί.

Οι παραλληλισμοί λειτουργούν στην ποίηση ως συγγενικά μέσα και τρόποι προσέγγισης ανόμοιων έως αντίθετων εννοιών και ιδεών.

Γνωστός είναι ο ρόλος της αισθητικής λειτουργίας των συνειρμών (συνειρμικών ακολουθιών) κατά την παραγωγή ποιητικών καταστάσεων και σύνθετων εικόνων.

Η ιδιομορφία τής συνειρμικής λειτουργίας των στίχων στο έργο του Ν. Εγγονόπουλου εστιάζεται στη χρησιμοποίηση της παραλληλίας κυρίως σε επίπεδο μορφής, κι ακόμα πιο συγκεκριμένα ηχητικής παραλληλίας και προσεγγίζει, ως συνήθως, ασυνταίριαστες μεταξύ τους έννοιες και συνδυασμούς εννοιών, όπως:

*κιθάρα, κινάρα, κινύρα
Μερόπη, μετόπη, με τόπι
κοράκι, κοράλλι, Κοράνι
σεντούκι, σεντόνι, σεντέφι.*

Στοιχεία λίγο πολύ παρόμοιας μεθόδου στοιχοποιίας επαναλαμβάνει ο Ν. Εγγονόπουλος στο ποίημα «Γυψ και Φρουρά» hommage a apolLinaire:

Μύκονος
 Μυκήναι
 μύκητες
 τρεις
 λέξεις
 όμως δυο
 μόνο φτερά

σαν ασβέστης
 σαν γυναικεία
 παλάμη
 που λάμπει
 μέσα στη νύχτα
 σα σαρκοβόρο
 βιολί

κι ίσως
 - ακόμη -
 ωσάν τα γυάλινα
 τρυπάνια
 μέσα στους
 εγκεφάλους
 των ποιητών

Να ξεκινήσουμε από αυτά που φαίνονται με γυμνό μάτι: με μερικούς παραλληλισμούς τού πρώτου μέρους λέξεων: μυκ-, μυκ-, μυκ.- σαν,- σα,- ωσάν.- μια ηχητική εικόνα που μοιάζει με ομοιοκαταληξία: παλάμη // που λάμπει. Νομίζω ότι η εντύπωση κατά την ανάγνωση και την ακρόαση θα είναι και διαφορετική, επειδή η οπτική εικόνα τού ποιήματος (κατά την ανάγνωση) θα βαρύνει αρκετά στην μορφολογική εκτίμηση του ποιήματος.

Ο καθαρά ηχητικός συνδυασμός των λέξεων που επιλέγει ο ποιητής, η συνειρμική λειτουργία τους με την καλλιτεχνική παραλληλία στοιχείων και τρόπων οργάνωσης, επιδρά άμεσα στη διαμόρφωση ενός παραλόγου εννοιών, στη δημιουργία φραστικών και ρυθμικών πυροτεχνημάτων που δρουν στο ποίημα αυτόνομα και ανεξάρτητα, χωρίς να υποτάσσονται σε κάποιο κεντρικό ή και περιφερειακό νόημα που το στηρίζει ο ποιητής καλλιτεχνικά: την απουσία

αντικαθιστά ο Ν. Εγγονόπουλος με την παρουσία μιας απειράριθμης πολυσημίας τού στίχου, της στροφής, ολόκληρου του κειμένου, πετυχαίνοντας ένα εγχείρημα τολμηρής, ίσως πιο σωστά παράτολμης και παρακινδυνευμένης καινοτομίας, ως προς την οργάνωση του νόηματος ποιημάτων του.

Μια ολιγόλογη επιστροφή στον Βάρναλη σε σχέση με τις παραπάνω σειρές για τον Εγγονόπουλο: χρησιμοποίησε κι ο συγγραφέας τού «Ένας - Όλοι» τόσο την ηχητική παραλληλία, όσο και τη συνειρμική λειτουργία της ποιητικής φαντασίας. Αυτά όμως τα στοιχεία τής καλλιτεχνικής δομής ποιημάτων του ο Βάρναλης τα υποτάσσει στην επιλογή τού θέματος και στον τρόπο διαπραγματεύσής του - στη συνεχή στήριξη της εννοιολογικής αντίθεσης που διατρέχει ολόκληρο το συγκεκριμένο ποίημα. Γενικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι συνειρμοί αποτελούν τη βάση κάθε καλλιτεχνικής δημιουργίας, με τη διαφορά ότι ο συνειρμικός ποιητικός λόγος δομείται πάνω στην επιτακτική αποκάλυψη συμπληρωματικών, τρόπων τινά μη υποχρεωτικών, απροσχεδιάστων σχέσεων. Αυτές ακριβώς οι συμπληρωματικές σχέσεις προσδίδουν στη συνειρμική εικόνα τού ανεπανάληπτου της συγγραφικής πρωτοτυπίας, αλλά που και που και τον μεταφορικό κορεσμό.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τί μπορεί να θεωρηθεί απαραίτητο για να προχωρήσει κανείς στην ανάλυση ποιητικών κειμένων;

Α'. Γνώση (ακόμα καλύτερα καλή γνώση) της ποίησης – εθνικής και παγκόσμιας. Τουλάχιστο των μεγαλύτερων επιτευγμάτων στο χώρο τής ποίησης.

Ικανότητα διείσδυσης, δηλαδή περάσματος από τη 'επιφάνεια' στον εσωτερικό κόσμο τού λόγου τής τέχνης.

Γνώση (και ικανότητα) αναζήτησης και εξεύρεσης του βασικού τρόπου οργάνωσης του δοσμένου ποιήματος, του βασικού, αλλά και των λοιπών στοιχείων που το απαρτίζουν και παραπέρα – σωστή ιεράρχησή τους και ανακάλυψη των λειτουργικών σχέσεων που το διατρέχουν.

Β'. Γνώση διαφορετικών μεθόδων στην ιστορική πορεία τρόπων ανάλυσης.

Ικανότητες συσχετισμού του δοσμένου τρόπου προσέγγισης με άλλους που προϋπήρχαν ή υπάρχουν ταυτόχρονα.

Ικανότητα αναζήτησης και αποκάλυψης των στοιχείων γλωσσικής και υφολογικής έκφρασης του ειδικού νοήματος στο υπό ανάλυση ποίημα που, σε κάθε περίπτωση, θα είναι από λίγο ως πολύ διαφορετική: ο καθορισμός τού νοήματος εξαρτάται από επιλογές πολιτικού, κοινωνικού και κυρίως αισθητικού χαρακτήρα που έχει κάνει για τον εαυτό του ο αναλυτής. Οι όποιες αλλαγές στις αντιλήψεις των παραπάνω παραμέτρων θα έχει ως αποτέλεσμα την αλλαγή οπτικής γωνίας απ' όπου εξετάζει και αξιολογεί τα λογοτεχνικά κείμενα. Θέλω να πω ότι υπεισέρχεται ο υποκειμενικός κόσμος τού ερευνητή. Κάτι που μπορεί να παραβιαστεί στη δουλειά τού λογοτέχνη. Ένα μόνο παράδειγμα: ο μοναρχικός Μπαλζάκ εκφράζει και προωθεί δημοκρατικές καταστάσεις και ήρωες στο καλλιτεχνικό έργο του. Και συμβαίνει αυτό επειδή ο μεγάλος συγγραφέας είναι σχεδόν πλήρως εξαρτημένος από το κοινωνικό περιβάλλον και τον τρόπο συμπεριφοράς των λογοτεχνικών προσώπων του, από τις ιδέες που κυριαρχούν στη εποχή του και αναστατώνουν τις λαϊκές μάζες, μα και που εμπνέουν τους ανθρώπους της τέχνης.

Τί δυνατότητες 'επέμβασης', έστω παρέμβασης, στο κείμενο έχει ο αναγνώστης και ο φιλόλογος – ερευνητής; Καμιά. Εξηγώ για ποιον λόγο.

Στην *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* του Ομήρου (σε οποιοδήποτε έργο τέχνης παρόμοιας καλλιτεχνικής δύναμης και ομορφιάς, στοιχεία που αποτελούν εγγύηση για τη χρονική διάρκεια) ενυπάρχουν πολύ περισσότερα στοιχεία, καλλιτεχνικές σχέσεις που τα διέπουν και καθορίζουν την αισθητική λειτουργία των δύο επικών συνθέσεων από τις ανακαλύψεις – αποκαλύψεις που μπορούν να πραγματοποιήσουν ξεχωριστά άτομα, φιλολογικές σχολές σε διάφορους γεωγραφικούς χώρους και εποχές. Καμιά φιλολογική διάνοια, καμιά αναγνωρισμένη σχολή και καμιά εποχή δεν δύναται να αποκαλύψει το σύνολο των στοιχείων και των λειτουργικών σχέσεων τους που διέπουν και διατρέχουν μεγάλα έργα τής τέχνης και του πολιτισμού.

Εδώ και δυο βδομάδες σε έγκυρη αθηναϊκή εφημερίδα διάβασα άρθρο με τον τίτλο: «*Ο θάνατος του συγγραφέα και η αφύπνιση του αναγνώστη*». Αλήθεια να πέθανε ο Όμηρος κι εγώ δεν το πήρα χαμπάρι, ενώ αφυπνίστηκε ο αναγνώστης του, ο αρθρογράφος που τυχαίνει να είναι κι από την απέναντι όχθη του Ατλαντικού; Κι εγώ να συνεχίζω να νομίζω ότι χωρίς τον συγγραφέα (το έργο του) δεν υπάρχει ο αναγνώστης, ούτε, βέβαια, κι ο αρθρογράφος. Να επαναλάβω κάτι που το θεωρώ αξίωμα: ο πλούτος που βρίσκεται στις σελίδες έργων τέχνης, τον τοποθέτησε ο συγγραφέας του δοσμένου έργου. Κι αν στη διάρκεια δεκαετιών, αιώνων, χιλιετιών ο αναγνώστης και ο φιλόλογος ανακαλύπτουν νέα στοιχεία και προπαντός νέες σχέσεις που διέπουν αυτά τα υπαρκτά στοιχεία, πάει να πει ότι αυτός ο πλούτος δεν είναι καθόλου βατός, ορατός με γυμνό μάτι, όσο γυμνασμένο κι αν είναι αυτό. Δεν θα είναι υπερβολή αν υποστηρίξουμε (και ορθώς θα κάνουμε) ότι η αρχαία ελληνική τραγωδία (γενικότερα οι τέχνες και ο πολιτισμός της αρχαιότητας) είναι αδάνατη κι ότι η ζωή και η λειτουργία της ταυτίζεται με τη ζωή και την πολιτιστική λειτουργία της ανθρωπότητας. Ενώ όλες οι κατά καιρούς φιλολογικές (και όποιες άλλες) προσεγγίσεις θα έχουν μόνο σχετική ισχύ και χαρακτήρα. Θα αποκαλύπτουν νέες πλευρές, αλλά όσο σημαντικές κι αν είναι αυτές, ποτέ δε θα μπορέσουν να αποκαλύψουν το όλο (το σύνολο) του καλλιτεχνικού πλούτου και όλους τους τρόπους αισθητικής λειτουργίας του. Αυτή, εξάλλου, είναι και η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στο έργο τέχνης που είναι απόλυτη αξία, και στους τρόπους προσέγγισης και ανάλυσης που η αξία του είναι πάντα σχετική.

Δεκέμβριος 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Μοιρολόγια από χωριά των Γρεβενών
(Ιστορία καταγραφής: βιντεοσκόπησης και μαγνητοφώνησης, 2008) 7

Μαγνητοφωνημένα μοιρολόγια που συμπεριλαμβάνονται στο δίσκο (CD)
τής Επετηρίδας του Τμήματος Φιλολογίας του Π.Ι. 19

Α'. Από (παλαιότερη) μαγνητοφώνηση: 19

Από το Χωριό Δεσπότης (Σνίχοβο):

1. Αν ήξερες, μανούλα μου, πότε θέλ' να πεθάνω 19
2. Μηλίτσα μ', πού εισαι στο γκρεμό κι εισαι γεμάτη μήλα. 19
3. Ποιος έχει πέτρινη καρδιά, μάτια να μη δακρύζουν 21
4. Αιντε, ν-αφήνω γεια ψηλαί βουνά, άιντε και χαμπηλές ραχούλες. 24
5. Η ξενιτιά κι ο χωρισμός, ο πόνος κι η αγάπη 24

Από το χωριό Τρικοκκιά:

6. Με γέλασανε τάι πουλιά, της άνοιξης τ' αηδόνια 25
7. Βουλιόμαι μια, βουλιόμαι δυο, βολιόμαι τρεις και πέντε 26

Από το χωριό Τριφύλλι

8. Καρδιά με δεκαοχτώ κλειδιά που σ' έχουν κλειδωμένη. 27

Από τα χωριά: Διάκος, Γεωργίτσα, Ανδρακιά

9. Ανάδεμα ποιος έλεγε τ' αδέρφια δεν πονιούνται 28

Από το χωριό Κηπουριό

10. Πουλάκι είχα στο κλουβί και τό'χα ημερωμένο, 29

Από το χωριό Καλόγι

11. Κάτω στους κάμπους τους τρανούς (Λύκος παιδάκι άρπαξε 1ο) 30

Β'. Μοιρολόγια από τη συλλογή Αυγούστου και Νοεμβρίου 2008, Ιανουαρίου 2009**Από το χωριό Άγιος Γεώργιος**

12. -Γιάννη μου, πού'τοιμάστηκες 31
 13. Δεν το θαρρούσα, ποταμέ, θολό να κατεβάσεις. 32
 14. -Καλήμερά σου, μάνα μου. -Καλώς τα τά παιδιά μου. 32
 15. Κλάψτε, παιδιά μου, κλάψτε με, με πόνο και με δάκρυ. 32

Από το χωριό Ταξιάρχης

16. -Μάνα, μάνα, μανούλα μου, χίλιες φορές μανούλα 32
 17. -Καλήμερά σου, Γιάννη μου, απ' την καλή γυναίκα. 33
 18. Εδώ σε τούτ' την εκκλησιά, στον άγιο Άη-Δημήτρη 33
 19. -Τί κάδεστε, γειτόνισσες, και δεν μοιρολογάτε; 34

Από το χωριό Σαρακήνα

20. Γιοφύρ' είχα στη θάλασσα και σκάλα μεσ' τον Άδη 34
 21. Σαν θα πεδάνω, άντρα μου, στον τάφο μου να στέκεις 34
 22. -Γιώργη μ', ήρθε η άνοιξη, ήρθε το καλοκαίρι 34
 23. Ηρθε καιρός να φύγουμε, καιρός να χωριστούμε. 35
 24. Λάλησ', αηδόνι μ', λάλησε σ' όλα τα περιβόλια 35

Από το χωριό Ροδιανή

25. -Μάνα μου, τί στολίστηκες και στέκεις στολισμένη; 35
 26. Εψές είδα στον ύπνο μου, στον ύπνο που κοιμόμουν 36
 27. Πουλάκι είχα στο κλουβί και τό'χα μυρωμένο 36
 28. -Παππά μου, σ' αραδύμησα κι ήρθε να σ' ανταμύσω 37

29. -Τ' ακούς, τ' ακούς, μωρ' μαύρη γης, το τί σε παραγγέλνω; 38
 30. Βάστα ψυχή, βάστα καρδιά 38
 31. Ηρδεν η ώρα κι ο καιρός για να ξεχωριστούμε 38
 32. -Κώστα μ', βαρούν τα σήμαντρα, βαρούνε κι οι καμπάνες 39

Από το χωριό Μοναχίτι

33. Λύκος παιδάκι άρπαξε (2ο) 40

Γ. Μοιρολόγια από τη συλλογή Αυγούστου και Νοεμβρίου 2008, Ιανουαρίου 2009 που δεν έχουν καταχωρηθεί στο δίσκο:

Διάκος, Γεωργίτσα, και Ανθρακιά (σήμερα Άγιοι Θεόδωροι):

34. Εφές αργά τ' αργούτσικα, εφές το βράδυ - βράδυ 40
 35. Γεφύρ' είχα στη θάλασσα και σκάλα μεσ' στον Άδη 41
 36. Ανάθεμα ποιος έλεγε τ' αδέρφια δεν πονιούνται. 41
 37. Σκολοούν τα Πασχαλόγορτα κι οι 'πίσημες οι μέρες. 41
 38. Μη με σκεπάζεις, ουρανε, κι αραχνιασμένο χώμα 42
 39. Για κίνα κι έλα μια βραδιά κι ένα Σαββάτο βράδυ 42
 40. Όλα τα δέντρα την αυγή δροσιά 'ναι φορτωμένα 42

Από το χωριό Ταξιάρχης

41. Τ' ακούτε σεις, παιδάκια μου, το τί σας παραγγέλλω; 42
 42. -Ακούτ' εδώ, παιδάκια μου, το τί σας παραγγέλλω; 43
 43. -Δεν είναι κρίμα να χαθώ, κρίμα για να πεθάνω 43
 44. -Τ' ακούς εσύ, μωρ' μαύρη γη κι αραχνιασμένο χώμα 44
 45. Σαν θα πεθάνω, θάψτε με στις εκκλησιάς την πόρτα 45

Από το χωριό Άγιος Γεώργιος

46. Εγώ σας λέω δεν μπορώ και σεις μου λέτε σήκω. 45
 47. Θέλ'τε, δέντρα μ', ν' ανθίσετε, θέλ'τε και μαραθείτε 47

Από το χωριό Σαρακήνα

48. -Ανάθεμα την τύχη μου, πού ήταν κακογραμμένη 47

49. Με γέλασάνε τάι πουλιά, της άνοιξης τ' αηδόνια	47
50. Ο Νίκος εροβόλησε ν-από ψηλή ραχούλα	47
51. Μένα μου τό ειπαν δυο πουλιά, δυο μαύρα χελιδόνια	47
52. Ένας ξένος αρρώστησε μέσα στη Γερμανία.	48
53. -Ν' ακούς, εσύ, μωρ' μαύρη γης κι αραχνιασμένο χώμα	48
54. -Τι έχεις, Μαριώ μ', και δε μπορείς, και βαριαναστενάξεις;	48
55. Ανάθεμα ποιος φύτεψε κλήμα μεσ' την αυλή μου	48
56. -Γιατί είναι μαύρα τάι βουνά, τί στέκουν μαραμμένα;	49
57. Γέρασα, ο μαύρος μ', γέρασα κι ασπρίσαν τα μαλλιά μου.	49
58. Ακούς, μεγαλοδύναμε, και συ μεγάλη χάρη;	49
59. Ν-ανάθεμα ποιος έλεγε τ' αδέρφια δεν πονιούνται.	51

Από το χωριό Ροδιανή

60. Βουλιούμαι μια, βουλιούμαι δυο, κρίμα ν-η μαύρη μου	52
61. Παίρνω ένα στρατί, καινούριο μονοπάτι	52
62. -Τί στέκουν μαύρα τάι βουνά, τί στέκουν βουρκωμένα;	52
63. Αφήνω γεια στους φίλους μου και γεια στους συγγενείς μου	53
64. Π' ανάθεμά το ποιος θα πει, λε, τ' αδέρφια δεν πονιούνται.	56

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΝΑΛΥΣΗ ΜΙΚΡΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΠΟΙΗΤΩΝ

Προοίμιο

1. Κωνσταντίνος Καβάφης: ΔΕΗΣΙΣ	67
2. Κώστας Βάρναλης: ΕΝΑΣ - ΟΛΟΙ	75
3. Νίκος Εγγονόπουλος: ΖΗ Ο ΜΕΓΑΣ ΑΝΕΞΑΝΔΡΟΣ;	83
Μικρός επιλογος	89